

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta**

**Ústav světových dějin
Seminář novověkých dějin**

**Šárka Bušková
Diplomová práce**

**„Příspěvek ke studiu postavení žen
v rodině a ve společnosti ve viktoriánské éře“**

**“Contribution to Studies of Women’s Roles
in Victorian Family and Society”**

Praha 2007

**Vedoucí diplomové práce
Doc. PhDr. Martin Kovář, Ph.D.**

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, výhradně s použitím odborné literatury a pramenů, uvedených na konci práce.

V Praze, dne 10. prosince 2007

Šárka Bušková

Obsah

Úvod.....	6
První kapitola	
Viktoriánská společnost.....	9
Společenská situace a morálka.....	9
Rozdělení společnosti.....	10
A) Vyšší vrstva.....	10
B) Střední vrstva.....	12
C) Pracující vrstva.....	13
Druhá kapitola	
Žena, muž a rodina ve viktoriánské době.....	14
Žena ve viktoriánské době.....	14
Muž ve viktoriánské době.....	17
Rodina.....	18
A) Vztahy v rodině.....	18
B) Námluvy.....	20
C) Svatba, nová rodina.....	22
D) Manželství.....	25
E) Velikost rodiny.....	28
F) Sex.....	29
G) Antikoncepce.....	30
H) Prostituce.....	32
Třetí kapitola	
Děti a jejich místo v rodině.....	34
Narození dítěte.....	34
Péče o děti a jejich místo v rodině.....	35
Děti, mládež – práce, vzdělání.....	37
Vzdělání dívek.....	40

Čtvrtá kapitola

Životní úroveň rodiny.....	44
Životní úroveň obecně.....	44
A) Majetek.....	46
B) Dědictví.....	48
C) Příjmy.....	49
D) Chudoba.....	50

Pátá kapitola

Bydlení.....	51
A) Vyšší vrstvy.....	53
B) Střední vrstvy.....	55
C) Pracující vrstvy.....	56

Šestá kapitola

Domácnost.....	59
Založení domácnosti.....	59
Vedení domácnosti.....	60
Rozpočet domácnosti.....	61
Potraviny/Strava v domácnosti.....	63

Sedmá kapitola

Práce.....	67
Pracovní příležitosti.....	67
Pracovní podmínky.....	69
Mzda.....	71
Pracující žena.....	72

Osmá kapitola

Zdraví.....	75
Zdraví obecně.....	75
Zdraví žen.....	79
Smrt.....	80

Devátá kapitola

Životní styl a trávení volného času.....	83
Životní styl obecně.....	83
Oblékání.....	88
Zábava.....	89
A) Zábava a sport šlechty.....	89
B) Zábava a sport střední vrstvy.....	91
C) Zábava a sport pracující vrstvy.....	92
Závěr.....	94
Přílohy.....	96
Prameny a literatura.....	99

Úvod

Cílem této práce je analýza postavení žen v rodině a ve společnosti ve Velké Británii, zejména v Anglii, ve viktoriánské éře v rámci jednotlivých sociálních vrstev, jejich vztahů s blízkým i širším okolím i jejich postavení a možností aktivit a seberealizace v širokém sociálním kontextu.

Nejprve jsem se zaměřila na stručnou analýzu viktoriánské společnosti obecně. Abych mohla analyzovat vztah ženy a rodiny ve společnosti, bylo nutné tuto společnost nejprve rozčlenit na základní vrstvy a poté je s maximální pečlivostí „charakterizovat“. Právě tomu je věnována první kapitola práce.

Prostudovaná odborná literatura mi umožnila analyzovat postupně se měnící společenskou úlohu ženy, zejména v oblasti přísné viktoriánské morálky. V této souvislosti jsem – pro srovnání – stručně nastínila i tehdejší postavení muže ve společnosti. V téže (druhé) kapitole jsem rozpracovala i téma rodiny, zejména vztahu rodičů a dětí, ale také významné rodinné události jako námluvy, svatbu a instituci manželství. Důležitým tématem se ukázala být velikost rodiny, ovlivňovaná zejména měnícím se životním stylem. Do něj lze zahrnout i tak významný faktor, jakým byl tehdejší přístup k sexu, respektive k antikoncepci; jemu je věnována významná část této kapitoly.

Otázka velikosti rodiny i měnícího se životního stylu v rámci této práce plynule navazuje na další důležité téma – děti, jejichž postavení v rodině (respektive analýze jejich postavení v rodině) je věnována třetí kapitola práce; na tomto místě upozorňuji na analýzu problémů, spojených s narozením dítěte, zvláště tehdejších podmínek porodu a následné péče o novorozence. Do péče o děti jsem se rozhodla zahrnout i problematiku jejich vzdělání (jež dosáhlo v Británii v průběhu 19. století výrazného pokroku). Pozornost jsem věnovala rovněž vzdělání viktoriánských dívek, zahrnující i otázku prosazení se žen, respektive dívek v řadách vysokoškolských studentů.

Jedním ze základních rysů, kterým se od sebe jednotlivé společenské vrstvy lišily (s vědomím změn, k nimž došlo v průběhu století), byla jejich životní úroveň a s ní bezprostředně související úroveň bydlení. Této problematice jsou věnovány čtvrtá a pátá kapitola práce. Do oblasti životní úrovně jsem zahrnula majetek, ale i dědictví a příjmy rodinných příslušníků. V rámci tohoto tématu nelze opomenout problematiku chudoby, jejíž nástin ve viktoriánské Británii jsem zahrnula do této

kapitoly. Úvodem k otázce bydlení jsem se pokusila o charakteristiku tehdejších podmínek zejména městské, částečně i venkovské infrastruktury. Dostupná odborná literatura mi umožnila analyzovat otázku bydlení z pohledu jednotlivých společenských vrstev. Téma bydlení jsem dále rozvedla i v šesté kapitole, v níž jsem se zabývala též analýzou fungování domácnosti, jejího založení, vedení, dále pak analýzou rozpočtu domácnosti, jenž byl jedním z klíčových ukazatelů životní úrovně domácnosti.

Rozpočet domácnosti se odvíjel od pracovních příležitostí jejích členů, včetně dětí. V sedmé kapitole jsem se proto zaměřila na analýzu pracovních příležitostí a podmínek, včetně mzdy ve vybraných odvětvích a profesích ve viktoriánské Británii. Dostupná odborná literatura mi umožnila analyzovat i možnosti viktoriánské ženy uplatnit se na „trhu práce“, včetně období významných změn v této oblasti na konci 19. století.

Významným tématem se ukázala být rovněž problematika zdraví a tehdejší úrovně zdravotnictví, zahrnující i pro další vývoj klíčové reformy zdravotnictví. Součástí této kapitoly je i stručná charakteristika zdraví viktoriánské ženy, respektive jejího přístupu k vlastnímu zdraví. Při jejím studiu nebylo možné opomenout ani otázku úmrtnosti, která tvoří závěr této kapitoly. Poslední, devátá kapitola, je pak pokusem o stručnou analýzu životního stylu, respektive způsobu trávení volného času všech společenských vrstev viktoriánské Británie. Kromě obecné nástinu viktoriánského životního stylu, včetně tehdejšího stylu oblékání, jsem neopomněla ani druhy zábavy a sportu, charakteristické pro jednotlivé společenské vrstvy.

Při zpracování této diplomové práce jsem se pokusila zodpovědět zejména otázky, týkající se chování viktoriánské ženy v rodině i na veřejnosti, dále pak životní úrovně tehdejší rodiny, ale i morální a zdravotní úrovně společnosti. Při zpracování obecné situace viktoriánské Británie a společnosti jsem vycházela zejména z prací Jeremyho Blacka a Donalda M. MacRailda (*Nineteen-Century Britain*) a Asy Briggse (*The Making of Modern England*). Zejména výše zmíněná práce J. Blacka a D. M. MacRailda, která svým rozsahem pokrývá období od poloviny 18. století do konce 19. století, mi umožnila nastínit některé klíčové události, ačkoli přesahovaly časový rámeček mé práce. Jejich práce navíc zahrnuje široké spektrum oblastí tehdejšího života, nejen z oblastí zákonodárství či ekonomiky, ale také z oblastí náboženství, mravů i kultury.

V této souvislosti nelze opomenout ani díla K. Theodora Hoppena (*The Mid-Victorian Generation*) a amerických historiků F. M. L. Thompsona (*The Rise of Respectable Society*) a Harolda Perkina (*The Origins of Modern English History*). Tito autoři věnovali významnou část svých děl analýze všech vrstev britské společnosti 19. století.

Na tomto místě pokládám za nutné zmínit též práce Joan N. Burstynové (*Victorian Education and the Ideal of Womanhood*) a Penny Kaneové (*Victorian Families in Fact and Fiction*) a M. Jeanne Petersonové (*Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen*), ze kterých jsem převážně vycházela při zpracování otázky role ženy (rodiny) v rámci viktoriánské společnosti.

Velmi přínosným pro mou práci bylo i dílo G. E. Mingaye (*Rural Life in Victorian England*). Jak vyplývá již z názvu, tento britský historik se zaměřil na studium venkovského života, a to z pohledu Britů různého společenského a profesního zaměření. Ostatní díla v této souvislosti obsahovala většinou analýzu obou světů, městského a venkovského, kdy charakteristika viktoriánského městského života rozsahem přesahovala.

Součástí této práce jsou i přílohy, dokreslující situaci viktoriánské Británie. V závěru práce jsem uvedla veškerou odbornou literaturu, ze které jsem při zpracování této práce vycházela. Jedná se převážně o britská díla.

Na závěr bych chtěla poděkovat především vedoucímu mé diplomové práce, docentu Martinu Kovářovi, za cenné rady, jež mi při psaní práce poskytl. Poděkování patří i slečně Denise Vojtěchové, slečně Denise Müllerové a panu Tomáši Jindříškovi, kteří mi při zpracování tohoto tématu rovněž pomohli.

První kapitola

Viktoriánská společnost

Společenská situace a morálka

Když v roce 1837 nastoupila Viktorie v osmnácti letech na trůn, procházela monarchie podle některých historiků „fází úpadku“. Ve Viktorii nicméně získala panovnici s pevným smyslem pro povinnost a morálku; nová královna zosobňovala laskavost, jistou „nevinnost“ (cudnost) a důstojnost zároveň.

Viktoriánská společnost začala v rámci programu mravní nápravy prosazovat kult rodiny a nepracující ženy v domácnosti. Postupně tak vzniklo cosi jako „národní kodex chování a občanské cti“. Nedostatečné vzdělání, okouzlení vlastním důvtipem a sebeovládáním, ale také touha po vznešeném projevu, vedly většinu viktoriánů středních a vyšších vrstev k upřednostnění vyumělkovaného chování před přirozeným; výše zmínění lidé kladli na veřejnosti velký důraz na mravnost.¹ Společnost se zaměřila na tzv. *non-conformers* – na prostitutky, homosexuály, opilce a výtržníky. Reformátoři mravů, převážně z řad střední vrstvy, se snažili zejména o morální nápravu pracujících (*working classes*), především v oblasti jejich mimopracovních aktivit.

S jistým zjednodušením lze říci, že různá společenská postavení vyžadovala různé chování, mluvu, držení těla, styl oblečení, velikost domu či domácnosti, množství jídla atd. Vyšší šlechtu v jistém slova smyslu reprezentovaly hodnosti a řády, *gentry*² dávala na odiv své erby, absolventi univerzity nosili taláry.³ Rozšířilo se společenské třídní dělení jako jeden z důsledků průmyslové revoluce a s tím související urbanizace Británie. Lidé začali používat slovo „třída“, aby od sebe oddělili společenské vrstvy (skupiny) – mimo jiné – též podle jejich mravů, životního stylu a zkušeností. Toto hodnocení, s nímž ve 20. letech 19. století začali členové vládnoucí elity, později postupně přebírali i příslušníci nižších společenských vrstev. V 80. letech již byla ve městě i na venkově dobře patrná společenská klasifikace „my a oni“.

Tehdejší společnost striktně oddělovala i obě pohlaví, a to v soukromé i v pracovní oblasti. Jak již bylo řečeno, koncept oddělených sfér ponechával ženu

¹ Briggs, A.: *The Making of Modern England 1784-1867. The Age of Improvement*, New York 1959, s. 468.

² Nepříliš bohatá, nicméně vlivná venkovská šlechta bez titulu.

³ Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972, s. 25.

v domácnosti. Její zařazení ve společnosti se tudíž odvíjelo od postavení muže, kterému byla společensky podřízena. Svobodná žena tak patřila ke společenské vrstvě otce, zatímco vdaná žena se začlenila do společenské vrstvy manžela. Zvláštní skupinu tvořily ženy, jež se odloučily od manžela, rozvedly se, nebo ovdověly. Takové ženy si podržely postavení otce či manžela; v případě, že vstoupily do zaměstnání, nebo se pokusily žít nezávisle, však toto postavení ztratily.

Rozdělení společnosti

Na počátku 19. století můžeme hovořit o třech základních vrstvách společnosti, jež se od sebe zřetelně odlišovaly. Na vrcholu stála vyšší společenská vrstva, rozdělená na vyšší šlechtu a *gentry*. Na nižším stupni stála politicky sílící střední vrstva, zcela „dole“ nižší vrstva, tj. pracujících.

Zatímco ve druhé polovině 19. století docházelo k přesunům mezi jednotlivými vrstvami, jež byly navíc vzájemně mnohem prostupnější než dříve („skok“ z nižší do vyšší společenské vrstvy byl však téměř nemožný), na konci století již byla situace ve společnosti výrazně složitější. Střední třída se v důsledku ekonomických změn rozdělila na vyšší a nižší střední vrstvu. Kromě toho se z pracujících vrstvy částečně vyčlenila nová skupina, tzv. dělnická aristokracie, která si oproti většině dělníků vybudovala určitý respekt a vyšší společenské postavení. Hranice mezi vyšší a nižší střední vrstvou a mezi nižší střední vrstvou a dělnickou aristokracií bylo většinou velmi těžké stanovit. Například advokáty považovala společnost v zásadě za džentlmeny, zatímco dělnické mistry nikoli; z jistého úhlu pohledu však lze říci, že oba patřili do široce pojímané střední vrstvy. Mnozí z jejich členů ostatně vzešli z pracujících vrstvy; lepší vzdělání a gramotnost jim pak umožnily získat lépe placenou práci.

A) Vyšší vrstva

Na počátku 19. století náleželo vedení společnosti a národa výhradně vyšší společenské vrstvě. Ta si přesto uvědomovala rostoucí politický tlak ze strany střední vrstvy, stvrzený – mimo jiné – volební reformou v roce 1832. Vyšší vrstva výhradně ovládala Sněmovnu lordů a také v Dolní sněmovně představovala nejsilnější skupinu. Ze tří základních společenských vrstev se viktoriánská šlechta změnila nejméně. Stále třímala značnou politickou moc a držela v rukou téměř všechny důležité posty impéria; vládla v hrabstvích, velela armádě, námořnictvu atd.

V Anglii a ve Walesu se aristokracie rozšířila – alespoň podle dobového sčítání v letech 1688-1803 – z necelých 17 000 rodin na více než 27 000 rodin.⁴ Její řady se rozrostly nejen přirozenou porodností, ale i přesunem některých rodin ze střední vrstvy. Jakmile někteří členové střední vrstvy dosáhli většího majetku, snažili se pořídit si nemovitosti a šlechtický titul. Tyto přesuny pak logicky posilovaly stabilitu systému.

V roce 1867 vyšší a střední vrstva společně tvořily téměř 21 % z celkové výdělečně činné populace.⁵ Aristokraté stáli často ve vedení různých společností, kterým svým jménem dodávali větší lesk. V 80. letech bylo minimálně 25 % šlechticů na pozici ředitele společnosti, i když jich stále více přecházelo k vlastnímu podnikání podle tehdejších zásad moderního obchodu.⁶

Šlechta představovala mnohem širší skupinu než jen aristokracii s tituly. Bylo tomu tak vzhledem k platnosti principu primogenitury, který zajišťoval titul výhradně pro nejstaršího syna. Klasifikace šlechty se stala důležitou především v momentu, kdy se začal řešit případný sňatek. Rodiny se od sebe lišily jak velikostí majetku, tak svými tituly. Členů starobylé aristokracie ale nebylo mnoho, což mohla zapříčinit například bezdětná manželství, bankroty apod. Staré šlechtické rody byly často zchudlé; některé se proto sňatkem spojovaly s novou bohatou střední vrstvou nebo s americkou „aristokracií“. Mladší synové šlechticů, kteří nezdědili majetek, sloužili většinou v armádě, v církvi, v diplomatických službách, a nebo získali křeslo v parlamentu.

Politické reformy ve druhé polovině 19. století zmenšily moc vlastníků pozemků; zemědělská krize na konci století navíc snížila jejich příjmy. Šlechta tak musela nezdědka měnit životní styl, respektive snížit své standardy. To byl i jeden z důvodů, proč vyšší vrstva zůstala podezřívavá vůči „zbohatlíkům“.

Rodiny vyšší šlechty a *gentry* byly často příbuzensky propojeny. Obě společenské vrstvy, jako vlastníci půdy, sdílely podobné politické postoje. Rodiny z vyšší společenské vrstvy se často stávaly patrony místních kostelů, donátory škol a charit, jejich příslušníci často hráli klíčovou roli při místních sportovních a veřejných společenských událostech. Většina *gentry* se však nezajímala o získání náročného veřejného úřadu; spravovala prioritně svůj majetek, který jí přinášel příjem.

⁴ Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 108.

⁵ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 34.

⁶ Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 95.

B) Střední vrstva

Střední společenská vrstva vystupovala, pokud jde o své politické angažmá, v první polovině 19. století poměrně nejistě; mimo jiné tomu tak bylo proto, že za sebou neměla tradici, o níž by se mohla opřít. I přes svůj nesporný politický a společenský vzestup přímo neodmítala vládu aristokracie; šlo jí spíše o spoluúčast na vládě, což znamenalo, že v podstatě respektovala stávající hierarchii společnosti. Nicméně, v některých oblastech, zejména v malých městech s převahou nonkonformistů, vládla samostatně. Ve větších městech spíše spolupracovala s aristokracií, které nezřídka poskytovala finanční prostředky, vesměs výměnou za uznání vlastního postavení.

V 19. století tvořila střední vrstva významnou skupinu společnosti; v období let 1688-1803 se rozrostla ze 435 000 rodin na více než 630 000 rodin.⁷ Od *gentry* se lišila, kromě nutnosti vydělávat si na živobytí (ve většině případů), zejména svým sociálním statutem (postrádala šlechtický titul). Od pracující vrstvy se pak odlišovala majetkem, vzděláním, případně odbornými znalostmi.⁸

V roce 1800 se mezi *professional men* ze střední vrstvy počítali pouze anglikánští duchovní, lékaři a advokáti, zatímco armádní a námořní úředníci se formálně řadili mezi pozemkové vlastníky (doslova *belonged to the landed interest*).⁹ V roce 1851 ještě střední vrstva nebyla příliš rozsáhlá a poměrně snadno identifikovatelná: obchodníci, bankéři, velkoprodejci apod.¹⁰ Tato základna se postupně rozrůstala; pracovní pozice v rámci této vrstvy sahaly od nejnižšího stupně úředníka s příjmy o něco vyššími, než měl kvalifikovaný pracovník/dělník, až po vlastníka továrny či finančního či pozemkového magnáta. Ačkoli někteří z nich, například lékaři či úředníci, do této společenské vrstvy patřili, sami se necítili být na stejné úrovni jako podnikatelé. To byl i případ venkova; zde mezi *professional men* patřili například advokáti, lékaři, veterináři a dražitelé.

Počet členů nižší střední vrstvy rapidně rostl zejména ve druhé polovině století.¹¹ Její členové „žárlili“ na vyšší střední vrstvu a zároveň měli obavu z toho, aby neklesli mezi chudinu. Typickými reprezentanty nižší střední vrstvy byly řady tzv. „bílých límečků“ (*white collars*), tj. nižších úředníků, například v oblasti maloobchodního prodeje, bankovníctví, účetnictví a reklamy. V této vrstvě se

⁷ Tamtéž, s. 108.

⁸ Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972, s. 23.

⁹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 40.

¹⁰ Morgan, O. K. a kolektiv: *Dějiny Británie*, Praha 1999, s. 426.

¹¹ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 9.

vytvořila i skupina profesionálních „manažerů“, kteří v řízení malých podniků nahradili obchodně neškolené rodinné příslušníky majitelů firem a firmiček (*small business*).

Někteří zbohatlíci ze střední vrstvy se snažili dostat mezi šlechtu. Jejich první generace však měla jen minimální šanci, že ji šlechta přijme mezi sebe; mnozí uchazeči se stávali spíše terčem posměchu. Přirozené splnutí s britskou elitou se díky vzdělání a správnému sňatku mohlo podařit až další generaci; v následující generaci pak mohl být původ rodiny úplně zapomenut.

Střední vrstva se snažila aristokracii napodobovat; ve svých sídlech, ve formě zábavy i v jejím snobství. Většinou však postrádala vycizelovaný vkus mnohých příslušníků šlechty. Pokud neměla možnost zařadit se mezi šlechtu, snažila se alespoň získat v jejích řadách obchodní či společenské kontakty, což se tehdy velmi oceňovalo.

C) Pracující vrstva

V letech 1688-1803 nižší společenská vrstva, tj. „pracující“ (*working classes*), vzrostla z 1,3 milionu na více než 2 miliony rodin.¹² Po většinu 19. století neměli „pracující“ v Británii téměř žádný politický vliv. Úspěch střední vrstvy v roce 1832 (volební reforma) je však povzbudil; začali se prosazovat v rámci odborových svazů a chartistického hnutí. Klíčovým momentem se pro ně stal rok 1867, kdy mnozí z nich získali volební právo.

Dělnická aristokracie, tedy kvalifikovaní a na své poměry výtečně placení dělníci s jistým „politickým vlivem“, tvořila elitní skupinu *working classes*, která se pyšnila lepšími pracovními i životními podmínkami a větším respektem ve společnosti.¹³ Tato elita mezi „pracujícími“ vznikla přirozenou cestou v rámci pracovních procesů, nikoli jako cíl zaměstnavatelů. Vyšší společenské vrstvy ji považovaly za základ rozumného a vzdělaného proletariátu. Dělnická aristokracie získala zvláštní společenský status, který jí umožňoval kontrolu nad vstupem pracujících do řemesla a zajišťoval jejím členům i vyšší mzdu. Zbytek „pracujících“ zůstával ve smyslu sociálních jistot, jak je chápeme dnes, nezajištěn. Tito lidé měli často velmi špatné pracovní a životní podmínky; nezřídka žili v přeplněných obydlích v chudinských čtvrtích (slumech).

¹² Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 108.

¹³ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 68.

Druhá kapitola

Žena, muž a rodina ve viktoriánské době

Žena ve viktoriánské době

Přibližně v polovině 19. století se ve viktoriánské společnosti začala prosazovat idea morální obnovy „průmyslové společnosti“. Iniciativu měla v tomto procesu převzít žena; právě ona měla vrátit společnost „zpět k bezúhonnosti a čistotě člověka“.¹⁴ Mnoho Britů se domnívalo, že „morální rozpad tradičně chápané rodiny“ (v porovnání se stavem ještě na přelomu 18. a 19. století) způsobil z velké části tovární systém, životní podmínky ve velkých městech, náboženská lhostejnost a oslabení tradičních mravních hodnot. Žena tak měla učit společnost jak žít ctnostně, a to vlastním dodržováním těchto hodnot v každodenním životě. Její místo bylo v domácnosti, zatímco muž musel každý den čelit nepříjemnostem vnějšího světa. Muž mohl ženu obdivovat pro její mravní čistotu, aniž by sám musel o mravnost usilovat.

Od 50. let 19. století byla společenská závislost žen na mužích stále více ospravedlňována nikoli ženskou podstatou podřízenosti, nýbrž biologickou odlišností. Podle viktoriánských mravních hodnot byla ženě přiřčena její přirozená role, stejně jako mužům. Viktoriánská společnost nesouhlasila s tím, aby žena pracovala. Podle ní tím zanedbávala péči o domácnost a výchovu dětí, kterou nahrazovala nevhodnými pečovatelkami. Navíc neměla čas ani na manžela, který pak „musel“ vyhledávat služby veřejných domů či hospod.

Od 80. let 19. století začaly noviny prezentovat ženský ideál jako sebejistou, dobře hospodařící matku, která pracuje a plánuje ve prospěch rodiny; jako ženu, která podporuje muže, jenž vydělává peníze pro rodinu.

„Nepracující žena“ v tehdejší společnosti představovala ekonomický úspěch jejího manžela nebo otce. Všichni muži si nicméně nemohli tento přepych dovolit. Počet žen, především ve druhé polovině 19. století, navíc převyšoval počet mužů. Mnohé ženy se proto nemohly z ekonomických důvodů jim přiřčené role v domácnosti držet.

Tento ideál bylo obtížné, ne-li nemožné, dodržet zvláště pak pro „pracující vrstvu“. Život příslušnicím této vrstvy nabízel jen minimum alternativ; tyto ženy musely pracovat a přispívat do prakticky neustále napjatého rodinného rozpočtu.

¹⁴ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 31.

Naopak ženy ze střední vrstvy nepracovaly, ani nemohly být viděny v práci, kromě vedení vlastní domácnosti (s jistou výhradou, o níž bude řeč později). Měly udržovat příkladný rodinný život, pečovat o domácnost, dohlížet na služebnictvo, vychovávat nebo zajišťovat výchovu svých dětí a také morálně dohlížet na domov. Tato role stavěla ženy do společenské i ekonomické závislosti na mužích.

Život nepracujících členů střední vrstvy se lišil od života aristokracie, jenž se snažili kopírovat. Ve šlechtických rodinách nemusel pracovat ani jeden z partnerů. Obě pohlaví měla přibližně stejné výsady a povinnosti, ačkoli měla své životy „nastavené“ odlišně.¹⁵

Oddělení sociálních sfér podle pohlaví, tj. aktivit muže a ženy, stálo v cestě k rovnoprávnosti. Žena z vyšší nebo střední vrstvy ovšem přirozeně měla mnohem více svobody než manželka dělníka. Společnost ženě nicméně i nadále odpírala volební právo či výnosnou práci; žena podle ní nebyla mužům rovna, ani neměla pochopení pro politiku. Někteří muži se dokonce domnívali, že dát jeden volební hlas ženě by bylo jako dát dva hlasy jejímu muži. V zásadě panovalo přesvědčení, že žena nemá vlastní názor. Očekávalo se od ní, že bude mít na prvním místě manželova přání a své vlastní ambice přirozeně potlačí.

Od žen se neočekávalo, že budou zdokonalovat svůj intelekt. Schopná žena se mohla spolehnout na svou intuici; mohla ovládat muže, ale její vliv měl být nepřímý a „dobrotivý“. Její chytrost se měřila společenským úspěchem. Vlivu na muže docílila vesměs tím, že ho poslouchala, že s ním souhlasila a že mu tlumočila názory jiných mužů.

V 80. letech 19. století schválil parlament tzv. *Married Women's Property Act*, který vdaným ženám udělil stejný status jako těm svobodným. Do té doby totiž platilo právo, podle něhož žena přišla sňatkem o všechna nezávislá práva k majetku. Nový zákon byl přínosem spíše pro ženy ze střední vrstvy.

Právo ženy na kontrolu vlastních záležitostí a sebe samé bylo postupně a jaksi „váhavě“ definováno v zákonech, které jí umožňovaly rozvod a následně nezávislou správu svého majetku. Toto právo se ale týkalo vdaných žen. Svobodné ženy zůstávaly nadále dívkami v domácnosti pod dohledem svých otců.

Většina společnosti byla přesvědčena, že žena musí být chráněna před vnějšími nástrahami světa. Mnoho spisovatelek, reformátorek a aktivistek za ženská práva ale tuto roli odmítalo. V 90. letech 19. století začaly tiskoviny jako *Punch* psát

¹⁵ Tamtéž, s. 30.

o „nové ženě“. Taková žena byla nezávislá, z vlastní vůle svobodná, protože měla práci jako úřednice. Nechtěla být muži „domácím otrokem“, nebo ztratit nezávislost. Její postoj odpovídal i možnostem doby, kdy počet „žen na vdávání“ převyšoval počet „mužů na ženění“. Důvodem byl zejména odchod mužů do služby v koloniích, do armády, na nebezpečné práce, a nebo emigrace, nemluvě o neochotě ženit se.¹⁶

Mravní kodex udával tehdejší ženě kromě chování i styl oblékání. Zatímco dříve bylo možné, aby žena poodhalila část ňader nebo nohou, ve viktoriánské době muselo být obojí přísně zahaleno. Žena musela být navíc upnuta v šatech až ke krku, měla mít silné vlněné punčochy a kotníkové boty, zakryté několika vrstvami spodniček, sukní, nebo šaty. I paže měla často zakryté. Ženy, které přes den nosily šaty jasných barev, nebo ukazovaly podvazky či dekolt, získávaly označení ženy špatných mravů. S rozvojem dovolených v pobřežních letoviscích se začaly objevovat i dámy v koupacích oděvech, zakrývajících jejich těla. Takováto móda zůstala prakticky neměnná, i přes různé společenské změny, až do 20. století.

Tím, že žena neměla možnost získat výnosnou práci, se dostávala do již zmíněné ekonomické závislosti na muži. Omezovala ji často usedlá a společensky izolovaná existence. Pokud se snažila svou situaci změnit, odsuzovala ji společnost za zanedbávání domácnosti a výchovy dětí. Některým ženám se podařilo zapojit se alespoň do místní politiky, kultury nebo charity.

Žena byla muži podřízena i sexuálně. Podle pravidel viktoriánské mravnosti se u ženy nepřepokládalo, že bude mít z pohlavního styku požitky. Tento styk neměl být důvodem k jejímu uspokojení, ale znamenal pro ni splnění povinnosti, tedy uspokojení muže (de facto) a zajištění potomstva (v souladu se soudobou morálkou). Sexuální uspokojení ženy v manželství se akceptovalo spíše nepřímou; mimo manželství se krutě trestalo. Společnost vložila odpovědnost za sexuální morálku na ženu; muž za své sexuální chování nebyl do té míry odpovědný. Žena měla rovněž chránit rodinu před tzv. „dědičnými nemocemi“, z nichž některé se přenášely právě pohlavním stykem. Princip rovnosti před zákonem byl silným nástrojem feministek, které odsuzovaly názor, že muž má právo sexuálního přístupu k ženě v rámci manželského svazku i mimo něj.

Podle názoru většiny příslušníků tehdejší společnosti chránila „ideální ženu“ její role v domácnosti před „léčkami“ vnějšího světa, jakými byly například

¹⁶ Jedním z důvodů byla obliba tzv. „romantického přátelství“ mezi muži; nejznámějším „párem“ tohoto typu jsou přirozeně Doyleovi Sherlock Holmes a dr. James Watson, později, například, abychom zůstali „uvnitř žánru“, Hercule Poirot a kapitán Hastings Agathy Christieové.

nepoctivost, podvod a zhýralost. Bezúhonnost a věrnost ženy se považovala za závazné veřejné měřítko, zatímco mužské násilí a nevěra za obecně známou neveřejnou skutečnost.

První hlasy, požadující volební právo pro ženy, se ozývaly již na konci 18. století. Feministické hnutí (tj. ženy usilující nejen o volební právo) v dnešním slova smyslu vzniklo v Británii ve 30. letech 19. století. V zemi existovaly i další skupiny, které bojovaly za rovnoprávnost žen a za společenské reformy obecně. Jednou z nich bylo i hnutí za volební právo žen, tzv. *suffragettes*. Mezi známé stoupence ženské rovnoprávnosti patřili například William Thompson nebo John Stuart Mill. Právě Mill se v 60. letech pokusil o prosazení volebního práva pro ženy, britské ženy nicméně do konce 19. století volební právo nezískaly.

Nové veřejné úlohy žen, zejména v charitě a v různých hnutích za sociální reformy, měly velký vliv na uvědomění britských žen. Významné viktoriánské ikony, jako například zdravotní sestra Florence Nightingaleová nebo Harriet Martineauová, svými veřejnými aktivitami inspirovaly další ženy. V roce 1857 vznikla *National Association for the Promotion of Social Sciences* (NAPSS) jako platforma, kde se mohly ženy vyjádřit a sdílet své názory s ostatními. V roce 1858 založila Barbara Leigh Smithová *English Women's Journal*, o rok později vznikla *Society for Promoting the Employment of Women*.

Muž ve viktoriánské době

Mravní kodex, vyžadovaný viktoriánskou společností, se týkal i muže. Zatímco v 18. století se šlechtic netajil svými avantýrami a nemanželskými dětmi, viktoriánský džentlmen byl podroben většímu společenskému či spíše mravnímu tlaku. Svě „zálety“ proto sice přímo neomezil, ale spíše je více skrýval. Společnost mnohé milostné aféry přehlížela, pokud v nich hrály roli ženy z nižší společenské vrstvy. Důležité bylo, aby si muž v takové situaci ochránil dědictví proti případným nárokům nemanželských dětí a také svou čest.

Britský romanopisec Anthony Trollope, sám příslušník střední vrstvy, uvedl: „Muž, který pocházel ze zámožné rodiny, mohl dělat v manželství téměř cokoli, aniž by tím ublížil sobě nebo svým přátelům. Vždy předpokládal, že jeho budoucí žena bude ze stejné společenské vrstvy. Nepotřeboval se ženit kvůli penězům, ani nepotřeboval oddalovat manželství, protože by se nemohl o manželku postarat. Muž

ze střední vrstvy byl, příznačně, přístupný ženskému půvabu. Takový muž se ale nemohl ženit z lásky, protože jeho příjmy byly dostačující jen pro něj samotného.“¹⁷

Džentlmen původně představoval v rámci sociální hierarchie „muže vznešeného původu“. Ve viktoriánské době se šlechtický ideál džentlmena stal mravním vzorem, založeným na kodexu galantnosti a cti, který stál nad náboženskou vírou. Ve střední viktoriánské éře se vážený pracující muž stal klíčovou osobností; vzorem nezávislosti a sebeúcty.

Rodina

Život britské rodiny výrazně ovlivňovalo náboženství, vzdělání, ale i tehdejší zákony. Stát i církve považovaly rodinu za zdroj mravních hodnot a prostředek k jejich ochraně. Ve 30. a 40. letech 19. století došlo v britské společnosti k významnému posílení důležitosti rodiny a postavení ženy v ní. Sama královna Viktorie se svými devíti dětmi podporovala kult rodiny a rodinného života. Její rodina se stala vzorem viktoriánské rodiny a měřítkem rodinných a morálních hodnot.

Tento kult zesílil zejména na konci 19. století, kdy ženy získávaly více možností vzdělání, a tak hrozilo, že budou zanedbávat své povinnosti v domácnosti. Členové rodiny se snažili ze svého domova vybudovat „citové a morální útočiště“ před průmyslovým světem. Jako první přijala kult rodiny střední vrstva, ostatní vrstvy jej akceptovaly, s menším či větším úspěchem, až později.

Změna ve vnímání domova přišla s obdobím industrializace. Ideálem rodiny ve viktoriánské společnosti se stal vztah, kdy muž vydělával peníze, zatímco žena byla „konzumentem“ získaných peněz. Náplní jejího každodenního života bylo vedení domácnosti, péče o jejich děti, nákup každodenních potřeb i věcí pro potěšení, dobročinnost a udržování přátelských vztahů v rámci své společenské vrstvy. Domov se stal místem, kde žena trávila většinu života, zatímco chlapec či muž studoval a následně pracoval mimo domov.

A) Vztahy v rodině

Vztahy mezi rodiči a dětmi viktoriánské rodiny vycházely z rozdílu věku a pohlaví. Rodiče vyžadovali téměř absolutní respekt a kontrolu nad svými dětmi; zároveň od nich očekávali naprostou poslušnost. Na konci 19. století se postupně

¹⁷ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 106.

posouval věk, v němž páry vstupovaly do manželství. Svobodné, dospívající nebo již dospělé děti proto mnohdy zůstávaly poměrně dlouho v domě svých rodičů. Matky od nich kromě domácích povinností požadovaly i většinový díl z jejich mzdy (jako příspěvek na chod domácnosti).

Autorita v rodině vycházela z předpokladu, že otec má zákonnou moc nad dětmi i nad manželkou. Právě v opatrovnictví dětí viděl muž silnou zbraň proti manželce. V roce 1889 schválil britský parlament zákon na lepší prevenci proti krutostem na dětech, který představoval první významnější pokus o řešení vztahů mezi rodiči a dětmi; pokud rodiče jako přirození ochránci svých potomků ztratili důvěru, měl stát právo zasáhnout ve prospěch dítěte.

Tehdejší společnost vnímala dítě jako „nevinnou a vnějším hříšným světem netknutou duši“.¹⁸ Začala se proto zajímat o vlivy, které na dítě působí, a tedy i o odpovědnost rodičů za děti. To pro ženu znamenalo novou roli v rámci kultu rodiny; obraz milující viktoriánské matky, která vede dítě k disciplíně, učí je pravidelnému stravování, poslušnosti a respektu ke starším lidem a také k tomu, aby promluvílo, jen když smí. Děti měly rodiče milovat bez podmínek, zatímco rodiče měli děti milovat tak dlouho, dokud byly poslušné. Na konci 19. století teorie o dětech, majících závazek vůči svým rodičům, téměř vymizela společně s domněnkou, že láska mezi generacemi příbuzných je automatická a věčná. Děti neměly silné vazby na rodiče, zvláště poté, co se staly ekonomicky nezávislémi; vztah k rodičům vnímaly spíše jako povinnost.

Obraz rodičovské nadvlády a dětské podřízenosti pocházel většinou z vyšší a střední vrstvy, konkrétně z manuálů k dětské péči, z diářů, pamětí i z tehdejších románů. Takovéto texty se vyskytovaly z větší části ve světě kojných, chův a vychovatelek. Ve světě, kde děti měly svou vlastní oddělenou část domácnosti, kde se o ně starali zvláštní sloužící a kde vstupovaly do života otce a matky jen v předem určených časech. Ve vyšších kruzích ukládal společenský řád matce na péči o děti jen hodinu denně. Takovýto režim vyžadoval velký dům s pokojem na hraní, učebnou a dětským pokojem, což bylo dostupné pouze vyšší a vyšší střední vrstvě.

V 19. století bylo poměrně častým jevem „domácí násilí“. Svědectví viktoriánských duchovních, lékařů či reformátorů zdravotnictví dokládají, jak opilí otcové bili své děti, pološlené matky utišovaly děti narkotiky a podobně; některá

¹⁸ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 50.

svědectví odkryla i osudy nevyvinutých a podvyživených dětí se zavšivenými vlasy, stejně jako případy, kdy děti neznaly vidličku nebo zubní kartáček.¹⁹

Rozvětvené rodiny, zejména v nižších společenských vrstvách, často žily v těsném sousedství. Ženy několika generací tak mezi sebou udržovaly velmi úzké přátelské vazby. Stejně tak fungovaly i sousedské vztahy, kdy si rodiny pomáhaly i v případech nemoci, smrti nebo nezaměstnanosti.

B) Námluvy

Většina žen vnímala manželství jako příslib nezávislosti na rodičích. Manželství jim nabízelo postavení, legitimitu sexu, děti a v řadě případů i lásku. V letech 1850-1852 mohlo v Anglii a ve Walesu minimálně 859 patnáctiletých dívek z každého tisíce očekávat, že se do padesáti let alespoň jednou vdají.²⁰

Mladí lidé měli v 19. století více příležitostí k seznámení než dříve. Kromě návštěv kostelů, trhů, slavností nebo výletů a dovolených se mohli poznat i v divadlech, na koncertech, od 60. let také na tanečních zábavách, případně plesech, a od 70. let stále více i při sportování. Zájem o fyzické sblížení byl patrný již ve studentském věku minimálně v podobě flirtu, jenž byl, stejně jako vážnější sexuální kontakty, součástí „hry“ mezi snoubenci.

Střední třída, která se ve viktoriánské době stavěla do role mravokárce, požadovala v rámci své společenské vrstvy předmanželskou bezúhonnost, byť od ženichů méně striktně. Podobně reagovala i dělnická aristokracie, v jejíž řadách případů předmanželského sexu ubývalo.²¹

Snoubenci již nebyli hlídáni tak přísně jako jiní mladí lidé. Dlouhodobé zasnoubení proto pro rodiny představovalo jistá rizika. Rodiče si velmi dobře uvědomovali, jak těžké bude zajistit jejich celibát. Jedinou možností byl neustálý společenský dohled. Svobodnou ženu z vyšší či střední vrstvy doprovázel(i) na veřejnosti muž(i) nebo nezřídka starší dámy, kteří ji měli chránit, ale zároveň jí tím odpírali volný přístup do veřejného společenského života. Žena tak trpěla relativní ztrátou svobody. Zasnoubením dívka navíc vystoupila ze „sňatkového trhu“.²² Když

¹⁹ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 128.

²⁰ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford 1998, s. 318. Srv. Branca, P.: *Silent Sisterhood: Middle-Class Women in the Victorian Home*, London 1975, s. 3-4.

²¹ Tamtéž, s. 323.

²² Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 95.

muž zasnoubení po delší době zrušil, šance dívky na získání nového snoubence se vzhledem k převaze žen ve společnosti výrazně snižovaly.

Většina dívek si nemohla zvolit manžela sama. V drtivé většině případů vybíral pro dceru vhodného nápadníka „viktoriánský otec“, mimo jiné s ohledem na to, zda je schopen zajistit své nastávající stejný standard, jakým disponovala doposud.

Od nevěsty se kromě panenství požadovala i čistota myšlenek bez sexuální touhy, a to až do doby, než ji muž požádá o ruku. Pokud se dívka zamilovala ještě před tím, bylo to pro tehdejší společnost šokující zjištění. O několik desítek let později byla společnost již tolerantnější. I přes trvání společnosti na sexuální bezúhonnosti dívek se některé z nich vdávaly těhotné. Tuto teorii potvrzují data z vybraných anglických farností v období let 1800-1849, podle nichž k jedné až dvěma pětinaťm těhotenství došlo ještě před svatbou.²³ Nicméně, většina snoubenců nevyzkoušela společný sex až do doby krátce před svatbou.

Ve vyšších společenských vrstvách byla příprava sňatku plně v rukou matky, zatímco otec měl svatbu zajistit finančně. Rodiči domluvené manželství obou partnerů, kteří se do svatby v mnoha případech neviděli, bylo již minulostí. Výběr vhodného partnera a příprava sňatku dosáhly nejvyšší úrovně právě ve viktoriánské době. Oproti 18. století se postup domlouvání a přípravy svatby organizačně výrazně ztížil.

Pokud byl potenciální zeť zamítnut, bylo to spíše z finančních než ze společenských důvodů. Při výběru vhodného manžela zajistila matka několik gardedam, které měly její dceru pomocí společenských kontaktů „propojit“ s potenciálními manžely; zároveň měly dohlížet na její předmanželské chování. Matka, jež měla na starosti přípravu seznamu hostů na různé společenské akce, tak v zásadě rozhodovala o vhodných kandidátech pro její dceru. Na dámských čajových dýcháncích pak ženy probíraly sňatkovou strategii i nabídku „na trhu“.

V rámci sňatkové politiky byl, až na výjimky, možný „přesun“ mezi vyšší a střední společenskou vrstvou v obou směrech. Mladší synové z řad aristokracie se mohli „přiřazenit“ do střední vrstvy, stejně tak se muži ze střední vrstvy mohli sňatkem dostat mezi šlechtu. Nejstarší šlechtičtí synové se ženili proto, aby mohl pokračovat jejich rod. Vzhledem k počtu žen, který tehdy převyšoval počet mužů, mohli dívku

²³ Tamtéž, s. 98.

stejného společenského postavení upoutat relativně snadno. Pro mladší bratry bez dědictví bylo zajištění výhodného sňatku složitější či dokonce nereálné.

V 80. letech 19. století došlo k výraznému poklesu endogamických sňatků²⁴ na méně než 20 % ze všech manželství.²⁵ Podle odhadů se dvě třetiny šlechtických (*peerage*) synů oženily se šlechtickými dcerami. Toto číslo se až do první světové války téměř nezměnilo. Zbývající třetina se oženila s dívkami, jejichž otcové sice nepocházeli z řad šlechty, ale působili v armádě, námořnictvu, veřejné službě nebo v církvi. Část mužů uzavřela sňatky s Američankami, nejlépe s dcerami bohatých obchodníků, nebo s herečkami.²⁶

I v rámci náboženské komunity se lidé původně od sňatku na stejné úrovni na počátku viktoriánské doby posunuli ke smíšeným sňatkům na konci tohoto období. Anglikáni z vyšší společenské vrstvy se snažili oženit v rámci své společenské vrstvy. Ostatní se oženili i do rodin jiného vyznání, i když katolíci dodržovali sňatek v rámci své víry mnohem přísněji.

C) Svatba, nová rodina

Ačkoli britská populace neustále rostla jako celek, počet žen rostl rychleji než počet mužů. Mnoho mužů emigrovalo do zámoří nebo odešlo do služeb v koloniích; zároveň umíralo více mužů než žen.²⁷ Ještě ve 20. letech 19. století nepociťovaly ženy nedostatek „mužů na ženění“. Situace se změnila až ve druhé polovině století, kdy se postupně měnil životní standard Britů. Mladí muži začali sňatek odkládat do doby, než nashromáždili dostatek peněz, který by jim umožňoval poskytnout manželce domov na stejné úrovni, jakou měla u svých rodičů, případně z dalších podobných důvodů. Rodiče nevěsty přitom často dosáhli takového standardu až po několika letech manželství. Ve druhé polovině 19. století připadlo na každých sto žen ve věku od 25 do 29 let jen 90 mužů.²⁸

Velké množství sňatků se stále uzavíralo v rámci jedné společenské vrstvy. Stará tradice z doby před průmyslovou revolucí udávala společensky rovný sňatek partnerů. Zatímco syn se mohl oženit s ženou nižšího společenského postavení, čímž ji „pozvedl“ na úroveň postavení jeho rodiny, dcera možnost sňatku s členem nižších

²⁴ Sňatek v rámci jednoho společenství či skupiny.

²⁵ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 105.

²⁶ Tamtéž, s. 107.

²⁷ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 35.

²⁸ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 96.

vrstev neměla. Tento postoj rovnosti společenského postavení snoubenců začal slábnout až koncem 19. století.

Rodiny ze středních vrstev děsila představa, že jejich dcera nikdy nenajde ženicha. Pokud se tak stalo a jejich dcera zůstala svobodná, chtěla taková rodina ze střední nebo z vyšší vrstvy dokázat svou vznešenost (důstojnost) ekonomickou závislostí dcery na rodině. Nicméně zvyšující se počet neprovdaných dcer výrazně zatěžoval rodinný rozpočet. Na konci 19. století byli již někteří rodiče připraveni najít dcerám placené zaměstnání alespoň do doby, než se vdají, aby tak finančně ulehčily otcí a bratrům. Některé ženy se vdaly později, jiné si samy nebo s jinou ženou zařídily novou domácnost.

Dívky z nižší střední vrstvy si manžely vybíraly zejména mezi kvalifikovanými dělníky a také z řad zemědělských dělníků. Muži z vyšší střední a nižší střední vrstvy byli pravděpodobně „vybíravější“; zaměřili se na udržení společenského postavení při výběru budoucí manželky. Část z nich, přibližně jedna až dvě pětiny, si ale nevěsty vybírala z různých společenských vrstev²⁹. Tak se mnoho dívek z řad pracujících vrstvy provdalo do lepší společnosti, zejména do nižší střední vrstvy, často přes povolání služebné v dané společenské vrstvě.

Dělníci, kteří tvořili více než tři čtvrtiny celkové populace,³⁰ si ve většině případů vybírali sobě rovnou nevěstu. V 50. letech 19. století uzavřelo jen 22,3 % synů kvalifikovaných dělníků sňatek s dcerou nekvalifikovaných dělníků či s dcerou sluhů; stejný poměr se udržel ještě v 70. letech. Dcery zemědělců si, pokud nenašly manžela ve vlastních řadách, vybíraly mezi syny místní zemědělsko-obchodní komunity. Jenom některé se snažily provdat do vyšší společenské vrstvy, pokud se jim sňatek na stejné společenské úrovni nezdařil.

Ve druhé polovině 19. století vstupovali lidé do manželství později než dříve. Od roku 1871 začal věk žen, v němž se vdávaly, opět pomalu stoupat, a to až na více než 26 let v roce 1901.³¹ Věk pro vstup do manželství výrazně ovlivňovala i práce. Vzhledem k tomu, že průměrný muž z pracujících vrstvy dosáhl nejvyššího příjmu v prvním období dospělosti, mohl se i dříve oženit. V roce 1886 se muži z pracujících vrstvy ženili v průměrném věku 24 let, obchodníci ve věku 27 let a *professionals*

²⁹ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 95.

³⁰ Tamtéž, s. 96.

³¹ Tamtéž, s. 53.

nejdříve v 31 letech.³² Zámožné rodiny, méně závislé na práci dcery nebo manželky v domácnosti, provdávaly dcery později.

V 50. letech 19. století bylo v Británii za rok uzavřeno 180 000 manželství, v 70. letech 226 000 ročně a v 90. letech již 250 000 ročně, z čehož minimálně tři čtvrtiny sňatků uzavřeli příslušníci *working classes*.³³ V roce 1871 připadaly na každé tři vdané ženy dvě vdovy a jedna svobodná žena.³⁴ Na konci 19. století bylo vdaných 88 % žen;³⁵ později se toto procento snižovalo. Sňatky „dospívajících párů“ byly velmi neobvyklé a tvořily pouhé 2-3 % z této věkové skupiny.³⁶ Pozdější sňatky mužů ze střední vrstvy příliš neovlivňovaly velikost tehdejší rodiny, přestože byl oddálený sňatek obecně považován za příčinu viktoriánského dvojího standardu, který mlčky toleroval sexuální aktivity starých mládenců.³⁷

Jakmile se snoubenci vzali, opouštěli domov rodičů, aby si z ušetřených peněz založili vlastní domácnost. Objem peněz, který potřebovali pro vstup do manželství, se lišil podle společenské vrstvy.³⁸ Pokud přinášeli partneři do manželství majetek, řešili jejich rodiče s právníky podmínky manželského svazku. To se týkalo hlavně vyšší a nově i střední vrstvy; v případě střední vrstvy šlo častěji o cenné papíry a akcie než o nemovitosti. Zámožnější otcové se snažili zajistit dcerám finanční nezávislost, a proto jim zřizovali zplnomocněnce, který dával ženě kontrolu nad jejími vlastními příjmy. Někteří otcové dokonce zajistili příjmy pro budoucí děti svých dcer.

Počet osob, které zůstaly po celý život svobodné, se nadále zvyšoval. Ve druhé polovině 19. století v Anglii a ve Walesu zůstalo přibližně 11 % mužů v 45 letech svobodných; svobodných žen bylo zhruba 12-14 %.³⁹ Podle sčítání lidu z roku 1851 žilo v zemi 1,4 milionu svobodných žen ve věku 20-40 let,⁴⁰ převážně z řad

³² Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 93.

³³ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 94.

³⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 319. Srv. Jalland, P.: *Women, Marriage and Politics 1860-1914*, Oxford 1986, s. 253-255; Anderson, M.: *The Social Position of Spinners in Mid-Victorian Britain*, in: *Journal of Family History*, Vol. 9, 1984, s. 377-393.

³⁵ Davies, N.: *Ostrovy. Dějiny*, Brno 2003, s. 55-56.

³⁶ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 52-53.

³⁷ Tamtéž, s. 59.

³⁸ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 93.

³⁹ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 91.

⁴⁰ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 318-319. Srv. Jalland, P.: *Women, Marriage and Politics 1860-1914*, Oxford 1986, s. 253-255; Anderson, M.: *The Social Position of Spinners in Mid-Victorian Britain*, in: *Journal of Family History*, Vol. 9, 1984, s. 377-393.

střední vrstvy. Vytvořila se tak skupina žen, vnímaná jako vznikající „společenský problém“. Ženy ze střední vrstvy si musely hledat práci, i když to mohlo ohrozit jejich společenské postavení. Naopak, od svobodných žen z pracující vrstvy se očekávalo, že se postarají samy o sebe, popřípadě i o stárnoucí rodiče.

D) Manželství

V době, kdy počet žen převyšoval počet mužů, představovalo manželství pro ženu prestižní záležitost. Rozpor mezi láskou a rozumem v manželském svazku se stal v 19. století oblíbeným tématem románů. Společnost v sobě měla hluboce zakořeněnou představu, že oba partneři vnesou do manželství nějaký příspěvek. Ženy, které přinášely do manželství věno, však netušily, jak ho mají spravovat, ani jaká mají v této oblasti práva. Stejně tak manžel, který mnoho let „užíval“ manželčiny peníze, mohl časem „zapomenout na jejich původ“.

Církev vnímala manželský pár „jako jedno tělo“, což zbavovalo ženu finanční i společenské samostatnosti. Někteří muži dokonce vnímali manželky a děti jako svůj „majetek“; jsou známy i případy, kdy muži prodali ženu i dítě v aukci.⁴¹ Až do poloviny 19. století vnímala společnost prodej manželky jako rozvod. V průběhu století došlo k několika změnám, díky nimž se stalo pojetí ženy jako majetku neudržitelným.

Viktoriánští manželé spolu fyzicky sdíleli jedno lože. Podle pravidel viktoriánské mravnosti se u žen nepřepokládalo, že budou mít z pohlavního styku požitky. Tento styk neměl ženě přinášet uspokojení; měl být splněním povinnosti a sloužit k zajištění potomstva. Případné sexuální uspokojení ženy společnost akceptovala s tichým souhlasem. Sex nebyl vymezen pro manželský svazek ze zákona, nýbrž mravním kodexem. Na dodržování tohoto kodexu trvala zejména střední vrstva. Mezi chudinou existovalo naopak mnoho neformálních soužití, která se obešla bez manželského svazku.

Ve viktoriánské době měla manželka sdílet manželovy zájmy. K tomu ovšem potřebovala získat určitou úroveň vzdělání. Ideál manželky se tak stal jedním z podnětů pro rozšíření nabídky vzdělání dívek. To nebylo jedinou oblastí, kde se snažily ženy prosadit. Šlo jim o obecné zrovnoprávnění vztahu muže a ženy, což by znamenalo významně změnit strukturu a chod rodinného i politického života.

⁴¹ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 109.

Některé ženy se cítily být s muži rovnocenné díky celodenní roli matky a vychovatelky, jiné si zajistily vlastní zaměstnání.

Vdané ženy se musely přizpůsobit práci manžela. V případě větší rodiny s několika muži to znamenalo, že žena musela být vždy připravena na příchod či odchod některého z nich. Zároveň nemohla očekávat, že jí některý z nich pomůže v domácnosti; muži nebyli zvyklí zastávat domácí práce.

Manželky, které často neměly téměř žádné vzdělání nebo samostatnou možnost uplatnění, byly nuceny zůstat i v „nesnesitelném manželství“. Domácí násilí, páchané na ženách, bylo poměrně častým jevem; jejich okolí ani místní úřady většinou nijak nezakročily. Pokud manžel opouštěl rodinu, nechával péči o děti na bedrech ženy; chudoba tak některé muže přiměla nedbat viktoriánského kultu rodiny a otcovství. Ženy byly mnohdy ohrožovány svými podnájemníky, opilci, nebo muži na ulici.

Ačkoli v 19. století parlament znatelně rozšířil práva vdaných žen, opakovaně odmítal vyslechnout požadavky feministek a narovnat práva a povinnosti muže a ženy. V polovině století byl feminismus z většiny záležitostí vyšších a středních vrstev. Kampaň za reformu manželského práva zahájila Caroline Nortonová, která se ve 30. letech snažila změnit zákon o opatrovnictví dětí. Na změnách zákona se výrazně podílela i Společnost za novelu práva, kterou v roce 1844 založil lord Brougham. Reforma manželského práva umožnila vdaným ženám držbu vlastního majetku a rozšířila práva matky na péči o děti. Také umožnila bitým manželkám odloučení od manželů; místním úřadům udělila pravomoc vydávat nařízení na podporu a péči pro opuštěné a týrané ženy.

V roce 1857 schválil parlament zákon o rozvodu (*Divorce Act*), který položil základy instituci civilního rozvodu. Manželský pár se mohl plně rozvést s možností dalšího sňatku, na rozdíl od předchozího odloučení dle soudního nařízení. Muži mohli podat žalobu na základě samotného cizoložství, zatímco manželky tak mohly učinit, pouze když se na nich (či na jejich dětech) manželé dopustili krutosti, bigamie či znásilnění. Předpis nově zaručoval i ochranu majetku opuštěným manželkám.

Divorce Act zřídil jediný londýnský soud, který mohl rozvod povolit. Rozvodový proces tak byl většinou lidí vzdálen nejen finančně ale i místně. „Bez problémů“ si jej mohli dovolit jen zámožnější členové společnosti, pro většinu se jednalo o poměrně složitou nákladnou záležitost. Výsledkem byl pokračující proces svévolného rozvodu (*self-divorce*) a nebo nelegitimní soužití, které ale ženám

nedávalo finanční jistotu. Mnoho chudých lidí instituci manželství ignorovalo; rozvod s partnerem pro ně zůstal finančně i prakticky nedostupným.

Zákon řešil také žádost o obnovu manželských práv, kterou stát nově převedl z pravomoci církevních soudů do pravomoci rozvodového soudu. Žádost nemohla být založena na skutečnosti, že byl ženě odpírán přístup k manželovi. V opačném případě manžel nemohl být v rámci trestního práva obviněn ze znásilnění manželky; pokud chtěl, mohl ji donutit k pohlavnímu styku. Žádost o obnovu manželských práv tak byla v 19. století využívána zejména k získání obvinění z rozpadu manželství, a tudíž jako donucovací prostředek k finančnímu vyrovnání na manželovi nebo na manželce.

Divorce Act měl omezené využití pro pracující ženy s dětmi. Žena, která opustila manžela, mohla získat nařízení o ochraně a díky vlastním příjmům a majetku byla považována za *femme sole*. Nedostatek peněz na péči o děti a o ni samotnou jí však od tohoto kroku zrazoval. I přesto mnoho žen tento zákon využilo.

Průměrný počet rozvodů v Anglii a Walesu se v letech 1858-1886 pohyboval okolo 239 ročně, zatímco sňatků se uskutečnilo 187 000 ročně. V letech 1897-1906 vydal soud již zhruba 87 000 nařízeních k rozvodu nebo k výživě. Za stejné období obdržely zámožné ženy přibližně 6 000 rozvodů a 800 soudních odluk u rozvodového soudu⁴².

Divorce Act později rozšířily *Matrimonial Causes Acts* z roku 1878 a 1884 a následně *Summary Jurisdiction Act* z roku 1895. Podle nich mohla týraná či zneužívaná žena získat zákonné odloučení od manžela u místního (magistrátního) soudu. Bývalý manžel se navíc v určitých případech musel o manželku a rodinu postarat i po rozvodu. Žena mohla nově získat také opatrovnictví svých dětí a úhradu soudních výdajů. To se netýkalo ženy, která byla vinna z cizoložství.

Další *Matrimonial Causes Act* z roku 1884 stanovil, že nesplnění žádosti o obnovu manželských práv se bude nadále považovat za akt opuštění. Pokud tedy jeden z manželů nevyhověl žádosti o obnovu manželských práv, mohl si žadatel okamžitě podat k soudu žádost o rozvod, a nemusel tak čekat dva roky jako dříve.

Dalším stupněm zrovnoprávnění vztahu muže a ženy byly *Married Women's Property Acts* z let 1870 a 1882. Ty umožňovaly vdané ženě držbu vlastního majetku a sepsání závěti bez souhlasu jejího manžela. Podle prvního zákona mohli oba manželé nakládat se svým majetkem nezávisle, což se vztahovalo na majetek

⁴² Davies, N.: *Ostrovy. Dějiny*, Brno 2003, s. 175.

vdaných žen, který nabyly majetek před i v průběhu manželství. To byl první krok k tomu, aby ženy jako plátcí daně mohly volit.

Kampaň za držbu majetku vdaných žen měla kořeny v ženských organizacích z 60. let 19. století. Jednou z nich byla *Kensington Society*, založená Emily Daviesovou na přelomu let 1865-1866, která přivedla dohromady několik skupin, usilujících o zlepšení společenských, vzdělávacích a ekonomických možností žen.

Ve stejné době se spustila i kampaň za volební právo žen. Většina vdaných žen nevlastnila ani nespravovala svůj majetek, a tudíž neplatila žádné daně a poplatky. Nemohla tak v žádném případě získat možnost volit. Ačkoli *Municipal Corporations (Franchise) Act* z roku 1869 opravňoval ženy k volbám za stejným podmíněk jako muže, doktrína zvykového práva jim tuto obecnou výsadu znemožňovala.

Úplná přeměna vztahu mezi mužem a ženou se ve viktoriánské době neuskutečnila tak, jak ji feministky požadovaly. Přesto to byly právě ony, kdo napomohl prosazení reformy ve vztahu obou pohlaví v soukromé i veřejné oblasti. Tyto změny se pro viktoriánské feministky staly „klíčem“ k ženské emancipaci.

E) Velikost rodiny

V průběhu staletí se průměrná velikost rodiny pohybovala stabilně okolo čtyř až šesti osob.⁴³ V roce 1851 přibližně jedna třetina domácností se šesti a více členy představovala více než polovinu celkové populace.⁴⁴ Nicméně je možné, že rodiny tehdy registrovaly jen ty děti, které přežily, jejich původní počet byl pravděpodobně vyšší. Jednotlivé společenské vrstvy se od sebe lišily mírou plodnosti. Ta začala klesat – v řadách šlechty – již v 17. a 18. století, zatímco v nižších společenských vrstvách až v 19. století.

V první čtvrtině 19. století, kdy rodina se šesti dětmi představovala celonárodní průměr, dosáhla šlechtická rodina nejvyššího průměrného počtu pěti dětí.⁴⁵ Ve třetí čtvrtině 19. století se počet dětí v rodině šlechty zmenšil dokonce na čtyři. Od 30. let 19. století začal trend menších rodin pronikat i do střední vrstvy a

⁴³ Hartman, M. S.: *The Household and the Making of History*, Cambridge 2004, s. 7.

⁴⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 317. Srv. Banks, J. A.: *Victorian Values: Secularism and the Size of Families*, London 1989, s. 102-103, 110; Meacham, S.: *A Life Apart: The English Working Class 1890-1914*, London 1977, s. 117-118; Thompson, D.: „*I am not my Father's Keeper*“: *Families and the Elderly in Nineteenth Century England*, in: *Law and History Review*, Vol. 2, 1984, s. 265-286.

⁴⁵ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 57.

nakonec si ho „osvojila“ i pracující vrstva. Preference tří až čtyř dětí v rodině představovala pro manželský pár více vědomých zásahů, než bylo nutné v rodině pěti či šesti dětí. Kromě sexuální abstinence a přerušovaného pohlavního styku existovaly i jiné formy antikoncepce. Je velmi pravděpodobné, že snaha o menší počet dětí v rodině vzešla od manžela, zatímco žena zůstala nadále v roli neemancipované manželky, jejíž povinností bylo rodit děti a pečovat o ně i o rodinu, i když počet dětí v rodině závisel i na jejím věku.

Okolo roku 1860 mělo jen 20 % manželství méně než tři děti, zatímco v roce 1925 to bylo již 67 % manželství.⁴⁶ Sčítání lidu v roce 1911 ukázalo, že počet dětí se snížil na průměrně 2,5 dětí ve šlechtické rodině, 2,8 dětí v rodině střední vrstvy,⁴⁷ zatímco rodina textilního dělníka měla průměrně 3,19 dětí a rodina horníka dokonce 4,33 dětí.⁴⁸ Pro zajímavost uvádím, že duchovní, kteří intenzivně odsuzovali antikoncepci, měli v 80. a 90. letech rodiny v průměru s 2,81-3,04 dětmi.⁴⁹

V 80. letech 19. století začaly zejména rodiny ze střední vrstvy pociťovat ekonomický tlak; jejich životní styl se stával nákladnějším a náročnějším, a proto se snažily omezit náklady méně početnými rodinami. Církev i společnost veřejně odsuzovaly používání antikoncepce jako „nemorální a hříšné“. Proto sexuální abstinence patřila i nadále k nejčastějšímu řešení pro omezení velikosti rodiny.

F) Sex

Pojem „sex“ měl v 19. století jiný význam než dnes; vyjadřoval biologický status člověka. Stejně tak výraz „milenci“ nepopisoval fyzickou lásku dvou (či více) osob, ale i – z dnešního úhlu pohledu – „nevinné rituály“ v jejich vztahu. Ženy o svém těle nebo sexualitě téměř nemluvíly, ani nepsaly; nejčastěji vlastní nepříjemné či nešťastné zkušenosti utajovaly.

Tehdejší mravy nedovolovaly ženám ani mužům sexuální volnost před svatbou, ale přesto nebyl pohlavní styk před sňatkem něčím neobvyklým. Předmanželský sex nebyl doménou pouze pracující vrstvy. Ve vyšší společnosti byl „trpěn“, pokud následoval sňatek. Dvojitý standard, tedy přísná mravnost dívek a zároveň tichá ignorace sexuálních záletů mladých mužů, trvala i nadále. I tak se sex před svatbou stával ve viktoriánské společnosti stále méně častým.

⁴⁶ Davies, N.: *Ostrovy. Dějiny*, Brno 2003, s. 55.

⁴⁷ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 60.

⁴⁸ Tamtéž, s. 70.

⁴⁹ Tamtéž, s. 78.

Promiskuita a opuštění svobodné těhotné dívky se považovaly za hřích, stejně jako skandál, způsobený veřejným odhalením jedním z partnerů. Pokud pohlavně nakažený muž udržoval sexuální vztah se svou ženou, která o jeho nákaze nevěděla, dopouštěl se hrubého porušení respektu a důvěry v rámci manželského svazku.

Viktoriánské představy o potřebě sexuální zdrženlivosti a absenci vášně se rozcházely s dřívějšími představami společnosti, která takováto „pudová omezení“ považovala za cosi „nepřirozeného“. Jak viktoriánská společnost pomalu přijímala trend menších rodin, praktikovali manželé sexuální abstinenci nebo přerušovaný pohlavní styk. Rodiny z pracující vrstvy žily většinou v jedné místnosti, mnohdy bez zdrženlivosti, někdy i v incestu. I přesto byl patrný pokles míry nemanželských dětí z přibližně 7 % všech narozených dětí na počátku viktoriánské éry, na méně než 4 % na konci 19. století. Důvodem byl pravděpodobně předmanželský či mimomanželský sex.⁵⁰

G) Antikoncepce

I když v 19. století byly k dispozici různé antikoncepční prostředky, většina párů používala i nadále osvědčenou techniku přerušového pohlavního styku nebo sexuální abstinence. Nevýhodou takovýchto metod bylo, že závisely na mužském sebeovládání v momentu sexuálního vzrušení. Abstinence jako jedna z možností proti početí byla krátkodobým řešením mezi opakovaným těhotenstvím, a nebo dlouhodobým řešením v situaci, kdy manželé nechtěli mít žádné další děti.

Viktoriánská společnost věřila, že nepřirozené antikoncepční prostředky používají jen nemravní lidé. Většina mužů si antikoncepci spojovala s prostitucí a zkažeností, a proto se zdráhala navrhnout používání podobných technik v manželském sexu. Od 20. let 19. století kolovala mezi pracujícími v továrnách literatura a informace, týkající se antikoncepce. Ženy z vyšších společenských vrstev se k podobným informacím často nedostaly. Většinou je nezasvětily ani matky či jiné starší ženy v rodině.

Kondomy sehrály v 80. letech 19. století významnou roli v poklesu počtu dětí v rodině i v postupném poklesu dětské úmrtnosti.⁵¹ Používali je zejména muži z vyšší

⁵⁰ Tamtéž, s. 88.

⁵¹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846–1886*, Oxford, s. 86. Srv. Woods, R.: *Approaches to the Fertility Transition in Victorian England*, in: *Population Studies*, Vol. 41, 1987, s. 309-311; Seccombe, W.: *Starting to Stop: Working Class Fertility Decline in Britain*, in: *Past &*

společenské vrstvy jako prevenci proti pohlavním nemocem spíše než jako antikoncepční prostředek. Ještě do 70. let 19. století se vyráběly ze zvířecích střev podle postupu známého již v 18. století. Následně *skin* nahradila guma. V 90. letech existovalo několik firem, které dodávaly kondomy na trh pod zavedenou značkou Durex; nejčastěji se daly zakoupit v holičství.

Užívání antikoncepčních prostředků u žen neustále rostlo. Nejčastěji používaly houbu (*sponge*), výplach nebo antikoncepční spermicid. Další možností byl i pesar velikosti ořechu nebo malého jablka. Ten však byl složitý a navíc závisel na včasném užití (zavedení). Zároveň byl velmi nešetrný, než aby mohl „zakořenit“ mezi pracujícími dívkami. Lékaři a duchovní odsuzovali všechny formy antikoncepce, zahrnující i přerušovaný pohlavní styk.

Potrat, i když nelegální, byl vnímán jako nutnost, aby si svobodné dívky udržely šanci na svatbu nebo práci. Je pravděpodobné, že mezi pracujícími ženami v textilním průmyslu byly potraty častější než antikoncepce. Ačkoli potrat nebyl ničím neobvyklým, společnost ho považovala za „zločin“ a „hazard se životem“. Zejména pracující ženy vnímaly potrat jako méně nákladný, i když velmi nebezpečný, oproti jiným prostředkům chránícím je před početím.

Prostředky k potratu pochybné účinnosti stály v popředí zájmu před celou řadou tradičních léků a populární samoléčbou; na rozdíl od předchozích staletí bylo možné nalézt na toto téma články a inzeráty v tisku, nemluvě o „společenské diskusi“, která na toto téma probíhala. Jednou z nejčastějších možností přerušování těhotenství byla jehla nebo droga, stejně jako gin, střelný prach nebo jed na krysy; to všechno byly tehdy volně dostupné prostředky. Použít se dala i v novinách inzerovaná patentovaná směs Davies Emmenagoguové, která slibovala odstranit všechny překážky a nezvyklosti. Mnoho žen z pracující třídy mělo tento přípravek doma jako „perfektní způsob k ukončení těhotenství v raném stádiu“. Počet domácích zákroků s využitím uvedených prostředků k potratu není znám.

Tělo ženy těmito primitivními druhy „antikoncepčních prostředků“ velmi trpělo. Navíc ho vyčerpávaly časté porody, při nichž mnohé ženy zemřely. Hodně žen mělo dokonce podvýživou z dětství zkřivenou pánev, což pro ně do budoucna představovalo komplikace při porodu. V porodnictví zatím neexistovalo – nahlíženo

Present, Vol. 126, 1990, s. 151-188; Peel, J.: *The Manufacture and Retailing of Contraceptives in England*, in: *Population Studies*, Vol. 17, 1963, s. 113-125.

dnešními očima – adekvátní lékařské vzdělání. Míra úmrtnosti se výrazně snížila až po roce 1936, kdy byl zaveden *sulfonamid*.⁵²

H) Prostituce

Prostituce a nemanželské děti představovaly ve viktoriánské Británii velmi častý jev. Odpovědnost za sexuální morálku vložila společnost na ženy, jež měly chránit své rodiny před tzv. „dědičnými nemocemi“; některé z nich se přenášely pohlavním stykem. Viktoriánská věda potvrdila, že například syfilida vedla ke znetvoření kojenců a dětí, a že kapavka způsobovala oslepnutí miminek.⁵³

Většinu žen dohnala k prostituci zoufalá finanční situace. Mnoho prostitutek dříve pracovalo jako služebné, které takto skončily kvůli některému z „pánů v domácnosti“, kde pracovaly. V nižších vrstvách společnosti mohlo prostituci žen zapříčinit opilství otce, manžela, bratra či partnera.

Až do vydání *Contagious Diseases Acts* nemohla policie proti prostituci zasáhnout, protože nebyla protizákonná. Série zákonů z let 1864, 1866 a 1869, která vznikla v důsledku rostoucího počtu pohlavních nemocí v britské armádě, postihla prostitutky namísto jejich klientů. Zákon tak jasně ukázal, jak viktoriánská společnost vnímala prostituci, což pobouřilo mnoho žen i lékařů.

Zákony zmocňovaly policii zatknout v přístavech a v posádkových městech jakoukoli ženu, podezřelou z prostituce. Policie ji mohla donutit k lékařskému vyšetření, popřípadě ji umístit do nemocnice až k šestiměsíčnímu léčení. V případě odmítnutí jí mohl soud vyšetření nařídit. Podle odpůrců těchto zákonů policie svým postupem proti ženám porušovala jejich občanské svobody.⁵⁴

Na počátku 70. let 19. století zahájila Josephine Butlerová kampaň proti *Contagious Diseases Acts*, a výrazně tak přispěla k jejich zrušení již na konci 80. let. Mezi stoupenci této kampaně byli muži i ženy spíše vyššího společenského postavení.

Prostitutky neměly kvůli své profesi řádné místo ve společnosti. Až do 40. let 19. století některé chudobince nutily neřádné ženy nosit odlišné žluté šaty. I některé nemocnice jim odmítaly pomoc; například londýnská *Foundling Hospital*, založená pro péči o opuštěné děti, přijímala v 19. století jen děti od matek,

⁵² Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 248.

⁵³ Tamtéž, s. 271.

⁵⁴ Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England*, Princeton 1993, s.

které mohly dokázat, že měly pohlavní styk proti jejich vůli s příslibem sňatku.
Eliminovala tím odložené děti prostitutek.

Třetí kapitola

Děti a jejich místo v rodině

Narození dítěte

S rostoucím významem role matky ve společnosti vzrostl i význam žen v domácnosti. Mateřství a péče o děti tvořily základ každého manželství. Lékařská péče v průběhu těhotenství i v době narození dítěte se lišila podle finančních možností rodiny. Ženy ze středních a vyšších vrstev nevnímaly těhotenství a porod jako „nemoc“; jejich manželé byli porodu často přítomni. Pracující žena s nízkou životní úrovní ale podstupovala těhotenstvím větší riziko.

Jak je patrné z nemocničních záznamů, některé ženy z pracující vrstvy často pracovaly do posledních chvil před narozením dítěte; některé z nich se vracely do práce dokonce již několik hodin po porodu.⁵⁵ Oslavy narození novorozenců, kromě prvního, probíhaly vzhledem ke zdravotnímu vyčerpání a finanční náročnosti skromně.

V 19. století představoval porod stále nebezpečnou „zkušenost“. K tomu často přispívalo i časté těhotenství, které mohlo zdraví ženy výrazně zhoršit. Proto se ženy snažily těhotenství odložit nebo alespoň omezit. Celková míra plodnosti začala od konce 70. let 19. století klesat;⁵⁶ do roku 1890 poklesla o 10 %.⁵⁷ Jedním z důvodů mohla být znalost a dostupnost různých prostředků proti početí.

Od 30. let 19. století se počet narozených dětí pohyboval okolo 35 na 1 000 obyvatel. V letech 1891-1900 se jejich počet snížil na 29,9 na 1 000 obyvatel.⁵⁸ Dá se předpokládat, že počet nelegitimních porodů se zvyšoval s tím, jak se zvyšoval věk novomanželů.⁵⁹ Ve 40. letech 19. století se míra nemanželských dětí pohybovala okolo 7 % ze všech narozených dětí, zatímco v 90. letech klesla na 4 %.⁶⁰ Důvodem byla zřejmě schopnost párů vyvarovat se oplodnění v rámci pohlavního styku.

⁵⁵ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 75.

⁵⁶ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 318. Srv. MacLaren, A.: *Women's Work and Regulation of Family Size: The Question of Abortion in the Nineteenth Century*, in: *History Workshop*, Vol. 4, 1977, s. 71-72; Knight, P.: *Women and Abortion in Victorian and Edwardian England*, in: *History Workshop Journal*, Vol. 4, 1977, *ibid*, s. 57-60.

⁵⁷ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basingstoke 1995, s. 5.

⁵⁸ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 86. Srv. Tranter, N. L.: *Population and Society 1750-1940*, London 1985, s. 59.

⁵⁹ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basingstoke 1995, s. 98.

⁶⁰ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 112.

Největší počet nelegitimních porodů se vyskytoval mezi služkami, které se plánovaly provdat.⁶¹

I přes snížení celkové míry úmrtnosti zůstala míra úmrtnosti matky a dětí nadále vysoká. Celosvětové studie ukázaly, že opakovaná těhotenství, která následovala příliš brzy po sobě, často končila smrtí novorozence.⁶² Kombinace častého těhotenství, těžké domácí práce, péče o děti i nepravidelné a špatné stravy měly za následek velmi chatrné fyzické i psychické zdraví žen; onemocnění tuberkulózou s následnou smrtí nebylo tehdy u žen nic neobvyklého.⁶³ Ženy však kvůli nízkému rodinnému rozpočtu vyhledávaly lékaře jen v nejnnutnějších případech.

Péče o děti a jejich místo v rodině

Od každé ženy se očekávalo, že bude matkou. Čím vyšší bylo společenské postavení rodiny, tím méně povinností však měla žena jako matka mít. Rodiny na tuto práci zaměstnávaly ženy nižšího postavení. Vynakládaly nemalé částky na tzv. „náhradní matky“ (*mother-substitutes*), pokud vlastní matky nechtěly nebo nemohly pečovat o své potomky.

Kojení nemluvňat matkami bylo v Británii v 19. století mnohem více rozšířené než v ostatních západoevropských zemích, což zřejmě způsobilo nižší míru úmrtnosti kojenců. Zdá se pravděpodobné, že 80-90 % miminek bylo kojeno mateřským mlékem.⁶⁴ Matky své děti kojily v průměru do 14-18 měsíců, někdy i déle. Tehdy se věřilo, že žena, která ještě kojí, nemůže otěhotnět. Kojící žena měla jíst více než „normálně“, což neplatilo v chudších rodinách, kde muž stále dostával to nejlepší jídlo.

Trend z 18. století, kdy matky dávaly děti kojným mimo domov, pokud mateřské mléko bylo nevhodné nebo žena odsuzovala krmení z lahve, přetrvával i v 19. století. Přijetí kojné pro první týdny po porodu a následné zaměstnání chůvy bylo běžným zvykem v rodinách, které si to mohly dovolit. K náhradním matkám se nejčastěji uchýlily pracující ženy. Společnost je odsuzovala za nabourávání rodinného života a rodinných hodnot.

Pracující matka mohla nechat miminko v péči babičky nebo starší sestry, popřípadě sousedky. V případě, že tuto možnost neměla, mohla si najmout mladou

⁶¹ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 99.

⁶² Tamtéž, s. 119.

⁶³ Tamtéž, s. 131.

⁶⁴ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 122.

chůvu, aby docházela každý den do jejich domu, a nebo mohla každý den uložit dítě u denní chůvy a večer po práci si ho opět vyzvednout. Denní chůvy byly ženy, které si tak přivydělávaly při jiných svých povinnostech, například při praní prádla. Nevýhodou mnoha kojných byla nespolehlivost, nebo dokonce opilství a nemoci.⁶⁵

Kojná nebo denní chůva měla několik možností náhradní potravy pro miminko. Kravské mléko, které se používalo jako jedna z alternativ lidského mateřského mléka, bylo špinavé a zředěné, navíc drahé a často i nakažené. V 60. letech se objevilo několik druhů kojenecké stravy a práškového mléka, kvůli vysokým cenám si je ale mohly dovolit jen zámožné vrstvy. Pečovatelky o děti ho používaly minimálně. Jako další náhražky, také toto mléko mělo nízkou výživnou hodnotu a žádné vitamíny. Od 70. let 19. století se na trhu objevilo levnější kondenzované mléko, které postrádalo vitamíny i tuky. I tak se jednalo o nejzdravější a pro rodinný rozpočet finančně nejméně náročnou variantu. Toto mléko se mezi pracujícími ženami rozšířilo zejména v 90. letech.

Lahve na krmení představovaly pro pracující vrstvu příliš nákladnou alternativu. Navíc byly velké a nepraktické; měly totiž udržet celodenní dávku mléka. Nebylo vůbec jednoduché je důkladně vyčistit, sterilizace se objevila až v 90. letech. Ženy tak po většinu století zůstávaly u osvědčené a lékaři doporučené kaše z chleba a vody, dochucené cukrem nebo sirupem, někdy i trochou mléka.

Denní amatérské ošetřovatelky i pracující matky udržovaly podrážděné nebo nemocné děti na narkotikách, aby byly zticha.⁶⁶ Užití drog, které obsahovaly opiovou tinkturu nebo morfium, určitě nebylo vymezeno jen miminkům pracujících matek a pečovatelek, ale bylo „standardem dětské péče“. Drogy v lepším případě zakryly možné zdravotní komplikace, v horším případě mohly fatálně poškodit zdraví dítěte.

Malé děti z bohatších a bohatých rodin trávily většinu času v dětském pokoji, případně v dětské ložnici, mimo dosah dospělých členů rodiny. Matky trávily péčí o děti velice málo času, což nemuselo být vždy dáno jejich nezájmem o ně. Takovéto odloučení bylo součástí tehdejší „kultury domácnosti“. To, že děti viděli rodiče v průběhu dne jen krátce, bylo v zámožné rodině v 19. století obvyklým jevem. V rodinách pracujících vrstvy žádná taková omezení nebyla, i když děti většinou přes den pracovaly, a to již od útlého věku.

⁶⁵ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 120.

⁶⁶ Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972, s. 155.

Děti, mládež – práce, vzdělání

Průmyslová revoluce jen zintenzivnila trend „zkráceného dětství“. Většina Britů začala pracovat již v dětství; v oblasti zemědělství dokonce ve věku pěti či šesti let.⁶⁷ Dospívající děti se díky práci v továrnách staly ve čtrnácti či šestnácti letech nezávislé na rodičích. Často v tomto věku také opouštěly domov;⁶⁸ v Anglii na konci 19. století opustila většina dětí domov v 15-19 letech.⁶⁹ Existuje minimum dokladů o tom, že by děti posílaly část příjmů rodičům; z evidence naopak vyplývá, že si děti šetřily peníze pro budoucí manželství. Děti, které pracovaly v továrnách, odcházely z domova brzy stejně jako děti pracující v zemědělství.

Na počátku 19. století neměla Anglie na rozdíl od Skotska žádný celostátní systém vzdělání. V roce 1845 žilo v Anglii 33 % negramotných mužů a 49 % negramotných žen. V roce 1861 tato míra poklesla na 25 % mužů a 35 % žen. V roce 1870 navštěvovaly školu dvě třetiny až tři čtvrtiny dětí školního věku.⁷⁰ S rozvojem průmyslové společnosti bylo nutné přizpůsobit vzdělávací systém jejím potřebám. Samotná přeměna školství, uskutečňovaná spíše jednotlivci, však postupovala pomalu a obtížně.

Zákon o vzdělání (*Education Act*) z roku 1870 položil základy státní školské soustavy; rozdělil zemi do školních obvodů s jasnými pravidly. Zákon zatím nezavedl povinnou školní docházku, ale její prosazení nechal na školních radách (*School Boards*), které vznikaly v každém školním obvodě.

Povinná školní docházka pro děti od pěti do deseti let se zavedla v roce 1880; v roce 1893 se horní věková hranice posunula na jedenáct a roku 1899 na dvanáct let. Již od 18. století podporovali nejrůznější reformátoři z řad střední vrstvy docházku do školy. Pokud viktoriánští rodiče nařídili dítěti školu navštěvovat, dítě je poslechl. Rodiče, kteří do ní své děti neposílali, činili tak převážně z finančních důvodů; školné pro ně znamenalo příliš velkou zátěž. Až do roku 1891 museli rodiče za studium platit,⁷¹ i když ředitelé některých škol vydávali nejchudším dětem volné lístky (*free tickets*) do školy.

Ve viktoriánském období se morální odpovědnost rodičů za vzdělání dětí výrazně zvětšila; vzrostly i náklady na jejich vzdělání. Šlechta standardně

⁶⁷ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 81.

⁶⁸ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basingstoke 1995, s. 75.

⁶⁹ Hartman, M. S.: *The Household and the Making of History*, Cambridge 2004, s. 251.

⁷⁰ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 139.

⁷¹ Tamtéž, s. 136.

vynakládala nemalé finanční prostředky na studium svých synů, na studium svých dcer zatím nikoli. U zámožnější rodiny se celkové náklady na výchovu syna a jeho začlenění do *profession* pohybovaly okolo 1 500 - 2 000 liber, rozprostřených do přibližně deseti let.⁷²

U nižší společenské vrstvy se školní poplatky pohybovaly od 1 do 4 pencí za týden, což zejména pro chudé rodiny se čtyřmi až pěti dětmi představovalo velkou finanční zátěž. Před rokem 1870 se většině rodičů z řad pracujících vrstvy dařilo ušetřit na týdenní školné, aby mohli posílat děti do dobrovolných (*voluntary*) škol. Rodina s osmi dětmi ve školním věku by na školních poplatcích dosáhla nákladu až čtyř liber za rok, zatímco roční mzda dělníka se pohybovala okolo 25 liber, u lépe placených dělníků až 50 liber.⁷³

Rodiče museli kromě školních poplatků své děti také řádně obléci a obout. Dopad vzdělání na rodinný rozpočet byl natolik významný, že mohl manžele ovlivnit při rozhodování o počtu dětí. Bylo tomu tak přesto, že vzdělané děti měly šanci získat lepší práci, například místo obchodního úředníka, učitele nebo i ředitele školy.

V roce 1870 se úroveň základního a středního vzdělání výrazně zvýšila, ačkoli úroveň jednotlivých škol nebyla stejná. Jen vyšší vrstva a vyšší střední vrstva si pro vzdělání svých dětí mohly dovolit vychovatelku nebo místo v internátní škole. Ostatní vrstvy musely vzdělání dětí řešit jiným způsobem.⁷⁴ Existovalo několik stovek škol pro děti z vyšší a střední vrstvy společnosti; jejich žáci získali spíše všeobecné (*academic*) vzdělání, které neodpovídalo denním potřebám většiny obyvatel.

Nižší střední vrstva využívala dobrovolné církevní školy. Ačkoli rodiny ze střední vrstvy kladly velký důraz na vzdělání svých dětí, chlapci získali finančně výrazně náročnější a obsahově lepší vzdělání než jejich sestry. Dívky získaly alespoň základy gramotnosti. Později, měla-li rodina dostatek finančních prostředků, mohly se dívky na soukromých dívčích školách (*finishing schools*) věnovat tanci, hudbě či jiným aktivitám.

Nabídka vyššího vzdělání byla stále ještě nedostačující. Na konci 18. století existovaly v zemi univerzity v Oxfordu a v Cambridge, přístupné pouze anglikánským mužům z vyšší společenské vrstvy; toto omezení se dařilo odstraňovat až od 70. let 19. století. Univerzity poskytovaly klasické vzdělání pro dobře

⁷² Tamtéž, s. 66.

⁷³ Tamtéž, s. 83.

⁷⁴ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 24.

situované muže, kteří neměli potřebu vydělávat si na živobytí. Od 20. let 19. století začaly v zemi vznikat další univerzity, které umožňovaly studium dalším uchazečům.

Viktoriánská společnost začala brát jako první děti coby samostatné osobnosti s vlastními potřebami a nikoli coby „menší verzi dospělých“. Správná výchova dětí se v jistém smyslu, stala „středem zájmu viktoriánské společnosti“.⁷⁵ Studium bylo navrženo tak, aby vedlo děti k disciplíně, poslušnosti, čestnosti, čistotě, pořádku a skromnosti. Děti mohly mít k dispozici i hračky, hraní však bylo pod mravním dozorem. Takto vychované děti se ovšem svým rodičům, v různé míře a v závislosti na konkrétních podmínkách, odcizovaly. Mnohé z nich si vytvořily velmi důvěrný a dlouho trvající vztah ke svým náhradním matkám; rodiče respektovaly, někdy se jich i bály.

Dívky z vyšší a později i vyšší střední vrstvy vedly odlišné životy než jejich bratři. Chlapci většinou opustili matčinu péči v sedmi letech, kdy byli posláni do školy, zatímco dívky zůstaly doma, kde je vychovávala matka nebo vychovatelka. Jejich výchova se zaměřovala na skromnost, poslušnost a podřízenost budoucímu manželovi. Jen málo rodin ze střední vrstvy si mohlo dovolit vychovatelku, a nebo několik sloužících, které na výchovu dětí zaměstnávala vyšší střední vrstva. Odpovědnost tak padala na matky, pro které se výchova stala jejich stěžejním úkolem. Také chlapce ze střední vrstvy posílali rodiče na studium do škol, čímž se téměř přerušil jejich kontakt. To potvrzovaly i jejich dopisy, v nichž psali spíše o dobré pověsti školy než o rodinných vztazích.⁷⁶

Takovýto systém zřejmě vyprodukoval mnoho stabilních a stmelených rodin; děti v nich ovšem nebyly středem pozornosti. Vše se točilo okolo rodičů, do jejichž životů se čas od času dostaly i jejich děti. Ty se od malička učily, že sloužící, kteří se o ně starají, jim jsou společensky podřízení. Jako děti byly poslušné, pokorné a skromné. Od dospívajících chlapců se navíc očekávala rozhodnost, síla a vedení. Hlavním úkolem školy tak bylo „dotvořit“ charakter jejich osobnosti.

Výchova dětí v rodinách z pracujících vrstvy se výrazně lišila. Rodina většinou sdílela jednu ložnici, někdy jedno nebo dvě nejmladší děti spaly v kuchyni. Rodina často řešila nedostatek peněz a jídla, a proto musely děti již od raného dětství pracovat. Aby se ušetřilo, nosily mnohdy oblečení po starších sourozencích, a nebo chodily bosy. Jako hračky jim musely stačit různé kuličky, bubínky nebo kuličky.

⁷⁵ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 51.

⁷⁶ Tamtéž, s. 38.

Vzdělání dívek

Na počátku 19. století hledalo mnoho mladých žen vzdělání, které by je připravilo pro jejich společenskou roli spíše než pro vedení domácnosti; ženy chtěly získat uhlazené a slušné vystupování, jež by jim zajistilo nejlepší možný sňatek. Učily se tančit, hrát na klavír, osvojily si společenskou etiketu a psychicky se připravovaly na zodpovědnou roli budoucí manželky a matky.

Tehdejší dívčí domácí studium, vedené matkou nebo vychovatelkou, bylo nekomplexní, flexibilní a adaptabilní podle potřeb rodičů. Výuka se zaměřovala spíše na společenskou informovanost a jakousi obecnou zběhlou než na všeobecné znalosti; tím se ovšem potvrzovala „intelektuální nadvláda mužů“.

Rodiče kladli na přípravu budoucí role dcery velký důraz. Žádný otec nechtěl být obviněn z toho, že jeho dcera na ni není připravena. Ačkoli existovalo několik škol, vedených ženami, které připravovaly dívky na domácí práce, společnost stále považovala za nejlepší učitelky matky. Církev se do výchovy dívek zapojovala jen v oblasti mravů a náboženství. Dívky musely být – kromě vedení domácnosti – vyškoleny i v mravních principech. Na počátku 19. století přijala britská společnost názor, že mravy se nemohou vyučovat ve škole.⁷⁷ Tak byli chlapci i dívky odkázáni na matky, aby jim předaly principy, jimiž se ve svých životech řídily. Později viktoriánská společnost změnila názor a výchovu mravů zařadila do výuky ve škole.

Většina dívek neměla ani systematické vzdělání, ani instrukce k vedení domácnosti a péči o děti. Poptávka po tomto typu vzdělání zřejmě vzešla z řad těch, kteří zlepšili své společenské postavení a cítili nedostatky ve svém vzdělání pro nový styl života. Muži neměli žádnou představu o tom, kolik času zabere naučit se například vaření nebo zásobování domácnosti. Obávali se tehdejšího studia, které kladlo důraz na výuku cizích jazyků, hudby a umění, a zanedbávalo tak ryze ženské oblasti.

Dívky z řad aristokracie i nadále získávaly soukromé vzdělání doma; střední vrstva snažila jejich vzor kopírovat. Dívky se učily základy čtení, psaní a aritmetiky.⁷⁸ Byly vychovávány pro roli manželky a matky, mimo domácnost i ke schopnosti zakládat a spravovat charitativní instituce. Učily se rovněž, jak se má chovat dobře vychovaná slečna (*nice girl*) ve společnosti i jaké místo jí náleží ve společnosti. Věděly, kam a jak má „*nice girl*“ cestovat, s kým může nebo má být

⁷⁷ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 39.

⁷⁸ Peterson, M. J.: *Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen*, Bloomington 1989, s. 35.

viděna, věděly, jak se chovat v různorodé společnosti i o jakou práci případně žádat.⁷⁹ Některé školy s vyšším vzděláním pro dívky ze střední vrstvy však odmítaly zařadit do studijního plánu domácí práce, neboť se domnívaly, že se takového vzdělání hodí spíše pro dívky z nižších vrstev.

Standard vedení domácnosti se ovšem v průběhu 19. století změnil. Mnoho rodin žilo v relativním blahobytu, a některé dcery tak nemohly od matek získat některé cenné zkušenosti. Proto mohly najít rady v knihách, jakou byla například *The Book of Household Management* paní Beetonové z roku 1861.⁸⁰ Tato kniha byla velmi oblíbená zejména proto, že řešila nejen mnohé nesnáze vedení domácnosti, ale i nemoci a recepty na různá jídla. Pro méně zámožné rodiny byla určena kniha Elizy Warrenové *How I Managed My House on Two Hundred Pounds a Year* z roku 1864.⁸¹

Mnohé ženy se dostaly ke čtení, studiu a k intelektuálnímu růstu vůbec již v dětství; zajímaly se například o historii, botaniku, literaturu, umění a hudbu, popřípadě i o cizí jazyky. Do třiceti let získaly bohaté zkušenosti ze setkání se společensky významnými osobnostmi. Ve středním věku mnohé z nich spravovaly domácnost nebo se zapojily do dění v místní komunitě. Korespondence, která se zachovala, potvrzuje jejich úhledné a správné psaní. Některé dochované finanční záznamy potvrzují i jejich aritmetické schopnosti.

Před zavedením povinné školní docházky mělo mnoho žen jen velmi omezené vzdělání. V roce 1871 se celkem 27 % žen, vstupujících do manželství v Anglii a ve Walesu, neumělo podepsat v matrice.⁸² V 19. století mohly dívky z pracujících vrstev získat maximálně základní vzdělání. Mezi hlavní vzdělávací instituce pro dívky z pracujících vrstev patřily tzv. *dame schools*, nedělní školy a dobrovolné školy. *Dame schools*, malé soukromé školy v domácnostech pracujících žen, měly spíše společenský (sociální) než vzdělávací charakter. Dívky a chlapci získali v *dame school* minimální vzdělání, doplněné pro dívky o znalost domácích povinností. Kombinace *dame schools* a *Sunday schools* pak využívaly ty pracující dívky, jejichž šance dostat se na „denní školu“ byla na rozdíl od chlapců malá.

Základní škola, zejména dobrovolná, připravovala dívky v oblasti čistoty, poslušnosti, v mravní oblasti a v šití. S takovými znalostmi mohla dívka začít

⁷⁹ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 21.

⁸⁰ Tamtéž, s. 38.

⁸¹ Tamtéž, s. 39.

⁸² Black, J. – Macrailld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 252.

pracovat jako pomocnice v kuchyni, při umývání nádobí nebo jako „děvče pro všechno“. Po jednom či dvou letech praxe mohla začít pracovat jako hlavní služebná. V roce 1878 se vedení domácnosti (*domestic economy*), tedy dobré hospodaření v domácnosti, stalo povinným předmětem základního vzdělání, stejně jako vaření (od roku 1882) a praní (od roku 1890, kdy základ výuky i nadále tvořilo šití).

I přesto, že britské instituce povolily studium dívek a žen, zůstával jejich postoj i nadále konzervativní a patriarchální. Ti, kteří podporovali ženský ideál, neměli v úmyslu ženy povzbudit nebo jim umožnit vstoupit na univerzity. Podle nich byla žena dostatečně zaneprázdněna vedením domácnosti, péčí o děti a manžela. Navíc tvrdili, že vyšší vzdělání je pro ženy nevhodné, neboť by je odvádělo od úmyslu provdat se. Přizpůsobení dívčího vzdělání chlapeckému by podle nich přimělo ženy osvojit si mužský postoj k sexu, což by od základu změnilo manželský vztah.

Muži ze střední vrstvy trvali na mravní čistotě svých manželek a dcer. Věřili, že studium literatury na univerzitě by jim otevřelo cestu k sexuální promiskuitě, a ohrozilo tak instituci manželství; vzdělané manželky by zkrátka ohrožovaly stabilitu manželství. Na podporu těchto názorů se vyslovovaly i lékařské autority, které tvrdily, že vzdělání způsobuje sterilitu žen.⁸³

Přesto to bylo právě v Anglii, kde jako v první zemi na světě, začala kampaň za vyšší vzdělání žen na stejné úrovni jako u mužů.⁸⁴ Kampaň bojovala zejména proti představě, že investice do vyššího vzdělání dívek je před jejich vstupem do manželství zbytečná.

Vyšší vzdělání dívek se objevilo na přelomu 40. a 50. let 19. století. V roce 1848 byla v Londýně založena anglikánská *Queens's College* a později i nonkonformistická *Ladie's* neboli *Bedford College*.⁸⁵ Postupně vznikaly i další ženské studijní koleje, ale žádná z nich se nestala oficiálně součástí univerzity. Až do 80. respektive 90. let postupovalo zakládání vyšších dívčích a internátních škol pomalu. Do té doby zůstávalo drahé vyšší studium dívek v pozadí zájmu rodičů z vyšší střední vrstvy.

Zlomovým momentem v oblasti vyššího dívčího vzdělání se stala 60. léta 19. století, kdy dívky získaly možnost složit zkoušku na univerzitě v Cambridge.⁸⁶ Na

⁸³ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 43.

⁸⁴ Purvis, J. (ed.): *Women's History: Britain 1850-1945. An Introduction*, London 1995, s. 111.

⁸⁵ Tamtéž, s. 109.

⁸⁶ Burstyn, Joan N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980, s. 25.

konci 70. let umožnila *London University* jako první studium a absolvování univerzity ženám za stejných podmínek jako mužům. Zpočátku, když Oxford a Cambridge otevřely dívčí koleje, se sem ale téměř žádné ženy nepřihlášily. Rodiny, které žily v Londýně nebo v univerzitních městech, místo toho zajišťovaly pro své dcery vynikající soukromé vyučující.⁸⁷

Existovaly i přednáškové sály různých institutů, které sloužily neformálnímu dívčímu vzdělání. Zde se přednášela témata z oblasti vědy, antropologie, umění a dokonce i z ekonomiky. Přednášky byly dostupné i ženám mimo vzdělávací centra Oxfordu, Cambridge a Londýna. Od konce 70. let se pomalu zvyšoval počet žen studujících vědy, avšak jen obory považované za ženské, a to biologii, fyziologii a botaniku; pro velký odpor (většiny společnosti) se jim zatím nedařilo prosadit se ve studiu medicíny. Stěžejním studijním oborem žen se stalo vyučování. Poptávka po vychovatelkách stoupala a zároveň se zvyšovaly i požadavky na jejich kvalifikaci.

⁸⁷ Peterson, M. J.: *Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen*, Bloomington 1989, s. 40.

Čtvrtá kapitola

Životní úroveň rodiny

Životní úroveň obecně

Životní úroveň a styl viktoriánských měst se od sebe výrazně lišily. Některá města se projektovala pod dohledem magistrátů, které již respektovaly, alespoň zčásti, potřeby obyvatel; jiná se nekoordinovaně rozvíjela podle zájmů spekulativních stavitelů. Špatné životní podmínky se objevily zejména v počáteční fázi rozvoje průmyslových měst, kdy lidé neměli zkušenosti, z nichž by mohli čerpat. Nejhorší situace nastala ve městech s velkým poměrem obydlí ze 17. a 18. století, která byla v 19. století již naprosto nevhodná.

Soužití dvou až tří rodin v jednom domě bylo zjevným symbolem chudoby a nedostatku. K výraznému zlepšení životních podmínek začalo docházet po vydání tzv. *Public Health Act* v roce 1848. Tento zákon zplnomocňoval ústřední vládu k zakládání místních komisí (*boards*), jež měly dohlížet na zavedení řádného a spolehlivého systému kanalizace a dodávky vody v nových domech. *Boards* měly také pravomoc regulovat odvoz odpadu a dohlížet na výstavbu hřbitovů.

Od 70. let 19. století stále více místních úřadů zavádělo opatření ve prospěch dodávky vody, zlepšení hygieny, zavedení kanalizace, osvětlení a elektřiny. Nové *Town Improvement Acts* pak nastavily minimální standardy bydlení, jako například vstup z ulice, přívod vody, kanalizaci, suchý záchod nebo toaletu, výšku stropu a okenních prostor atd.

Ve větších městech byla dodávka vody nadále nepravidelná. Sousedství dvaceti až třiceti rodin často čerpala vodu z jedné pumpy, přibližně dvakrát nebo třikrát do týdne. Většina domácností všech společenských vrstev stále používala suché záchody, zatímco moderní toaleta se vyskytovala jen zřídka. Od 50. let se začaly používat nepropustné hliněné trubky, které umožňovaly instalovat více toalet. Kanalizace a hygiena v domech pracujících vrstev byly nicméně i nadále nedostačující. První město v Británii, kde byl v roce 1881 zaveden elektrický proud (pro veřejné i soukromé účely), byl Godalming v hrabství Surrey.

Železniční doprava se jako stěžejní dopravní prostředek začala prosazovat zejména v průběhu 40. a 50. let 19. století. Ještě v předviktoriánské době existovaly ve městech koňmi tažené „autobusy“ a drožky, dále pak dvoukolé drožky, určené pro ty, kteří si je mohli dovolit. Jejich nástupcem byly koňmi tažené „tramvaje“, jež se

prvně objevily v 60. letech 19. století. V 70. letech po nich následovaly moderní „parní“ tramvaje. Systém elektrických tramvají byl zaveden v 80. letech. Stále vysoký počet koní měl spolu se špínou z továren a z železnic velký podíl na městské nečistotě, a to až do doby, než se rozšířila automobilová doprava. V roce 1863 zahájila provoz londýnská podzemní dráha, která nabídla obyvatelům levnou a jednoduchou dopravu.

Životní podmínky všech vrstev viktoriánské společnosti, kromě té nejnižší, se ve druhé polovině 19. století zlepšily. Přibližně od roku 1850 rostly rovněž náklady spojené s udržováním domácností, jako mzdy služebnictva, nájem a další nezbytné položky, v některých případech až o čtvrtinu.⁸⁸ V 80. letech pocítily rodiny vyšší a zejména střední vrstvy ekonomický tlak; jejich životní styl se totiž stával nákladnějším a náročnějším. Přítomnost sloužících v domácnosti znamenala respektive signalizovala dobré společenské a finanční postavení rodiny. Ve druhé polovině 19. století bylo možné držet si sloužící, kteří nežili v domě, aniž tím utrpěla reputace rodiny. Tuto možnost využívaly nejvíce rodiny z nižší střední vrstvy, které zaměstnávaly sloužící na denní bázi nebo na částečný úvazek jako uklízečky (*charladies*), nebo jako pradelny mimo domácnost. Mnoho rodin z pracujících vrstvy, zejména pak řemeslníci a horníci, využívalo jako služebné sirotčí dívky z chudobince, a to za téměř symbolickou mzdu.

Bohatší domácnosti střední vrstvy si vydržovaly více než jednoho sloužícího. V rodinách vyšší společenské vrstvy s větším počtem sloužících existovala hierarchie služebnictva podle jejich povinností a důležitosti. Pro sloužící zejména v domácnostech vyšší společenské vrstvy platila striktní pravidla oblékání, chování a osobních vztahů.

Pokud měla rodina k dispozici alespoň jednu služebnou na úklid, topení, praní a zřejmě i vaření, mohla se manželka věnovat péči a výchově dětí a také vedení domácnosti. Některé rodiny střední vrstvy si mohly dovolit více než jednu služebnou, guvernanku či vychovatelku.

Životní podmínky městské pracujících vrstvy se lišily. Základním rysem života většiny takových rodin byl malý prostor, ve kterém žily bez jakéhokoli vlastního soukromí, a silně napjatý či dokonce nedostačující rodinný rozpočet. Chudé domácnosti pracujících vrstvy měly velice nízkou úroveň bydlení; neměly zavedenou vodu, musely sdílet společné záchody s dalšími rodinami, žily v přeplněných a často

⁸⁸ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 40. Srv. Greg, W. R.: *Life at High Pressure*, in: *Contemporary Review*, Vol. 25, 1875, s. 623-638.

hmyzem zamořených místnostech. Od 50. let 19. století jejich mzdy i kupní síla pomalu rostly. Na konci století se jejich životní podmínky zlepšily, což se projevilo v lepší stravě, ale i v lepším vybavení jejich domácností a nebo v dalším vybavení, jako byla jízdní kola, kočárky a tak dále.

A) Majetek

Ve většině hrabství v zemi garantoval kvalitní pozemek okolo 3 000 akrů významné místní postavení, zatímco pozemek od 10 000 akrů vyžadoval vynikající postavení vlastníka (*pre-eminence*).⁸⁹ Přibližně polovina z těch, kteří získali jmění v hodnotě alespoň půl milionu liber, si pořídila pozemky o rozloze minimálně 2 000 akrů. Ostatní necítili potřebu poříditi si pozemky a budovali si zázemí podle vzoru pozemkové *gentry*.⁹⁰

Historické prameny vypovídají o mnoha vlastnictvích půdy do 5 akrů, z nichž většina pravděpodobně představovala zahrady, zajišťující zásobování trhů, dále pak sady, chmelnice, pozemky k ubytování různých vesnických obchodníků atd. Malá hospodářství okolo 20-50 akrů mohla standardně nabídnout produkty pro místní trhy.⁹¹

V roce 1851 patřila většina hospodářství v Anglii a Walesu do kategorie 100-299 akrů půdy. Dalších 4 300 hospodářství se řadilo do kategorie 500-999 akrů a 771 hospodářství do skupiny s více než 1 000 akry. Většina malých vlastníků půdy patřila mezi obchodníky a venkovské obyvatele střední vrstvy, kteří si koupili půdu pro pohodlí či potěšení své rodiny. Farmáři často vlastnili jen část půdy, kterou obhospodařovali, zatímco zbytek měli pronajatý. Volné finanční prostředky tak spíše než do koupě půdy vkládali do nového zařízení a do hospodářských budov.⁹²

V 80. letech 19. století tvořily nové rodiny, které si pořídily pozemky v předchozích sto letech, maximálně 10 % všech vlastníků pozemků. Pravděpodobně jen malé množství zbohatlíků se dostalo na úroveň pozemkové elity tak, že si pořídili venkovské sídlo s pozemky o průměrné velikosti 2 000 akrů, určenými k pronájmu farem.⁹³ Takovýto majetek byl dostačující pro dobré společenské postavení v rámci místní *gentry*, ovšem na začlenění mezi privilegovanou vrstvu v hrabství bylo

⁸⁹ Tamtéž, s. 26.

⁹⁰ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 159.

⁹¹ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 54-55.

⁹² Tamtéž s. 55-57.

⁹³ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 159.

zapotřebí vlastnit přibližně 10 000 akrů půdy, což do 80. let 19. století představovalo investici minimálně půl milionu liber.⁹⁴ Takovouto finanční zátěž mohl přirozeně podstoupit jen málokdo.

V 70. letech 19. století existovalo méně než pět tisíc rodin pozemkové šlechty, které byly uvedeny v registru *Peerage and Baronetage* a v *Landed Gentry*. Z nich přibližně 1 500 rodin vlastnilo pozemky o rozloze nad 3 000 akrů.⁹⁵ Ne všechny rodiny, které byly v registrech zapsány a deklarovaly vlastnictví domu na venkově, si mohly dovolit velký statek. Přibližně tři čtvrtiny veškeré půdy spočívaly v rukou bohatých majitelů nemovitostí, kteří žili primárně z příjmů z nájemného. Zbývající čtvrtinu lze rozdělit mezi svobodné majitele půdy, zemědělce nebo vlastníky, držitele různě velkých pozemků, dokonce i stát a církev, dále pak nemocnice, koleje a charitativní organizace. Většina pozemků však dlela v rukou soukromých majitelů.

Půda stále představovala významný zdroj příjmů. Po velké hospodářské krizi ze 70. let 19. století se hodnota půdy i nájemného výrazně snížila. Některé zemědělce přivedla tato situace k bankrotu, což finančně ruinovalo i pronajímatele. Vlastníci pozemku pak prodávali půdu za zlomek její původní ceny. Prestiž, vyplývající z vlastnictví půdy, tak na konci 19. století nebyla již tak významná jako dříve.

Někteří zbohatlíci se spokojili s pozemky v rozsahu 2-10 000 akrů; jejich venkovský životní styl musely pravděpodobně krýt zisky z podnikání, protože příjem z pronájmu farem byl nedostačující. Takovýchto zbohatlíků bylo třikrát více než pozemkových magnátů.⁹⁶ Níže stáli ostatní, kteří si pořídili venkovský dům s pozemkem do 2 000 akrů.

Velký dům na venkově představoval jasný symbol pozemkové moci. Pro městské obyvatele, kteří vlastnili venkovský dům, se toto místo stalo centrem politických diskuzí a vlivu. Jen ti zámožnější si mohli dovolit držet si velké venkovské sídlo se vším, co s sebou jeho údržba přinášela, tj. se služebnictvem, zábavou a sportem. Navíc bylo záhodno mít i dům v Londýně. Většina majitelů půdy ale vlastnila skromnější venkovská sídla, tj. bez kanceláře a přístavku, někdy i s výběhem pro domácí krávy a koně.

K evidenci a součtu rodinných sídel na venkově nikdy nedošlo; pravděpodobně se vyskytovaly spíše v tisícovkách než ve stovkách. V letech 1835-

⁹⁴ Tamtéž, s. 159.

⁹⁵ Tamtéž, s. 154.

⁹⁶ Tamtéž, s. 160.

1839 vybudovali zbohatlíci pouze devět rezidencí, zatímco pozemková šlechta jich tehdy postavila třikrát více. V letech 1870-1874 dosáhl počet nových domů zbohatlíků vrcholu, tj. čtyřiceti domů, a předstihl tak počet nově postavených domů pozemkové šlechty. Tento vývoj se v důsledku zemědělské krize začal na konci 70. let zpomalovat; v období let 1885-1889 se dostal na pouhých 27 domů za obě skupiny dohromady, kdy dvě třetiny domů postavili zbohatlíci. Tak se počet rodin, reprezentujících původní i nové podnikání, které se v letech 1835-1889 přistěhovaly na venkov, téměř vyrovnal.⁹⁷

Pro dělnickou aristokracii představovalo vlastnictví domku či domu na venkově rovněž symbol jejího společenského postavení i místo, kde prezentovala své společenské rituály a pohostinnost.

B) Dědictví

Britský systém primogenitury a přísného majetkového vypořádání umožnil udržet rodinný majetek nedotčený dělením v rámci dědictví. Tento princip zvýhodňoval nejstarší syny; mladší synové nedělili po otci půdu, titul ani postavení.

Vzestup střední vrstvy, jejíž majetek byl spíše movitý než nemovitý, vedl mnoho mužů – otců k obhajobě práva žen - dcer nakládat svobodně se svým majetkem. Otcové chtěli pro své dcery zřídit fondy (*trusts*) nebo oddělený majetek, který by jim zajistil finanční a ekonomickou nezávislost na manželech. Jednalo se však o velmi nákladný a složitý proces.

V roce 1844 založil lord Brougham organizaci *The Law Amendment Society*, jejímž cílem bylo prosadit řadu reforem v oblasti ženských práv. Tato organizace byla hlavním agitátorem, díky němuž se o dvacet pět let později restrukturalizovalo anglické právo podle *Judicature Act* z roku 1873. Tento zákon nařizoval, aby v případě sporu mezi *rules of law* a obyčejovým právem převažovalo to druhé. Zámožní otcové využívali služeb právních poradců (*legal advisers*) k zajištění takového manželského uspořádání, podle kterého mohly jejich dcery spravovat vlastní majetek mimo manželský svazek. Některé z nich měly dokonce svůj soukromý příjem, s nímž jejich manželé nemohli disponovat.⁹⁸ Zákony, které toto umožňovaly, schválil parlament v letech 1870 a 1882; z důvodu vysokých

⁹⁷ Tamtéž, s. 162.

⁹⁸ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 320. Srv. Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England, 1850-1895*, London 1989, s. 8-9; Jalland, P.: *Women, Marriage and Politics 1860-1914*, Oxford 1986, s. 59; Perkin, J.: *Women and Marriage in Nineteenth-Century England*, London 1989, s. 50-75.

zřizovacích nákladů se však prakticky omezovaly pouze na členy střední a nižší střední vrstvy.

C) Příjmy

V oblasti příjmů představovala v roce 1867 vyšší a střední vrstva téměř 21 % z celkové vydělávající populace; roční příjem zástupce střední vrstvy představoval minimálně sto liber.⁹⁹ Na přelomu let 1859-1860 žilo v samosprávných městech Anglie a Walesu celkem 2,1 milionu dospělých mužů, z nichž 20,6 % vydělávalo minimálně sto liber ročně.¹⁰⁰

Průměrný zisk velkého farmáře se mohl pohybovat okolo 20 % z jeho kapitálu, což je číslo srovnatelné se ziskem v tehdejším průmyslu. Zisk menších farmářů se pohyboval okolo 10 %.¹⁰¹ Jejich příjmy doplňovaly mzdy manželek a dcer, které mohly pracovat v místním odvětví, například ve výrobě krajek nebo rukavic.

I v nejvíce prosperujícím období v polovině 19. století vynášela půda 2-3 % ročně, což představovalo přibližně polovinu zisku v bankovníctví, obchodu nebo v průmyslu.¹⁰²

Zatímco v roce 1870 mohl být majetek s hrubým ročním nájmem 1 000 liber prodán za cenu 40 000 liber, v roce 1900 byla jeho tržní hodnota poloviční.¹⁰³ Zemědělci navíc obtížně získávali hypotéky na koupi půdy; v letech 1894-1896 totiž klesly nájemní pody o 29 %, tj. zpět na úroveň let 1873-1875.¹⁰⁴

Rozsah příjmů příslušníků střední vrstvy byl velmi široký: od majitele loděnice nebo přádelny s ročním příjmem v tisících liber a hodnotou majetku vyšší než jeden milion liber až po úředníky s příjmem 2 libry týdně, ačkoli oba patřili do střední vrstvy.¹⁰⁵

⁹⁹ Tamtéž, s. 34. Srv. Baxter, R. D.: *National Income: The United Kingdom*, London 1868; Lindert, P. H. – Williamson, J. G.: *Reinterpreting Britain's Social Tables, 1688-1913*, in: *Explorations in Economic History*, Vol. 20, 1983, s. 94-109.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 35-36. Srv. Rubinstein, W. D.: *The Size and Distribution of the English Middle Classes in 1860*, in: *Historical Research*, Vol. 61, 1988, s. 65-89.

¹⁰¹ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 56.

¹⁰² Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 22. Srv. Thompson, F. M. L.: *English Landed Society in the Nineteenth Century*, London 1963, s. 247-255.

¹⁰³ Tamtéž, s. 22. Srv. Thompson, F. M. L.: *The Land Market in the Nineteenth Century*, in: *Oxford Economic Papers*, Vol. 9, 1957, s. 294.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 22. Srv. Thompson, R. J.: *An Inquiry into the Rent of Agricultural Land in England and Wales during the Nineteenth Century*, in: *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 70, 1907, s. 592-595; Rhee, H. A.: *The Rent of Agricultural Land in England and Wales 1870-1943*, Oxford 1949, s. 37.

¹⁰⁵ Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 106.

Mzda pracujících mužů se pohybovala od 3 do 6 šilinků týdně (u zemědělského dělníka), až po 50 šilinků týdně (u vysoce kvalifikovaného dělníka).

D) Chudoba

Chudoba představovala jeden z klíčových problémů tehdejší společnosti. Tzv. *Workhouse Test Act* z roku 1723 vybízel farnosti, aby zakládaly dílny pro chudé, a nabídly jim tak práci a ubytování. Takových dílen nicméně existovalo příliš málo na to, aby problém vyřešily.¹⁰⁶

Na počátku 30. let 19. století byly podmínky chudých skutečně velmi špatné; za všechny zmiňuji alespoň obydlí, ve kterých museli žít, a také nedostatečné mzdy, jež je nezdědkou nutily ke krádežím či jiné formě kriminality (ve městech), případně k různým formám pytláctví (předměstské oblasti, venkov). Mnozí z nich byli odkázáni na dobročinnost jiných. V roce 1834 schválil parlament *The Poor Law Amendment Act*, který zaváděl centrálně kontrolovanou byrokracii na místo původního decentralizovaného a nejednotného systému. Ten byl z počátku zaměřen spíše na řešení problémů na jihu země, zatímco na severu se rozšířil až na přelomu let 1837-1838. Místní farnosti se musely zapojit do centrálního svazu na podporu chudinských dílen.

Program tzv. *workhouses*, tedy chudinských dílen, byl záměrně pojat tak, aby chudí nevyužívali dílny jako útulky. Počet chudých se po roce 1834 snížil i díky rozvíjejícímu se průmyslu a s tím souvisejícím lepším životním podmínkám. V poslední čtvrtině 19. století se – zcela logicky – zlepšily i podmínky v britských chudobincích.

V Anglii a Walesu v letech 1850-1914 neklesl stav chudých, kteří dostávali podporu, pod hranici 750 000.¹⁰⁷ V roce 1851 žilo ve městech s více než 50 000 obyvatel stejně jako na venkově 0,75 % z celkové populace v chudinských dílnách.¹⁰⁸ Počet chudých tedy stoupal přirozenou cestou tak, jak rostla populace.

¹⁰⁶ Srů. Rákosník, J.: *Anglický chudinský zákon z roku 1834, část I – Krize alžbětinské péče*, in: *Historický obzor*, Vol. 3/4, 2007, s. 57-66; Rákosník, J.: *Anglický chudinský zákon z roku 1834, část II – Budování moderní chudinské péče (1814-1834)*, in: *Historický obzor*, Vol. 5/6, 2007, s. 110-119.

¹⁰⁷ Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 120-121.

¹⁰⁸ Kearns, G. – Withers, Ch. W. J. (eds.): *Urbanising Britain*, Cambridge 1991, s. 19.

Pátá kapitola

Bydlení

V roce 1851 v Anglii a Walesu obývalo jeden dům v průměru 5,5 osob. Ještě v roce 1891 žilo přibližně 3,5 milionu obyvatel v uskupení dvou a více osob v jedné místnosti.¹⁰⁹ V roce 1861 měla celá jedna třetina všech domů jen jednu místnost a dalších 37 % domů mělo alespoň dvě místnosti.¹¹⁰

Po celé viktoriánské období kapacita stavitelství výrazně zaostávala za rostoucími potřebami bydlení a podnikání. *Local Government Act* z roku 1858 a *Public Health Act* z roku 1875 obsahovaly model tzv. *by-laws*, tj. nařízení týkající se šířky ulic, stavebních činností, vedení kanalizace atd. Místní úřady je musely do značné míry respektovat a dodržovat; proto lze hovořit o jisté standardizaci komunikací. Systém ulic, připomínajících nezřídka „bludiště“, byl tudíž postupně nahrazován rovnými přehlednými ulicemi, kde bylo možno snáze zavést osvětlení, plyn, vodu a kanalizaci. V 50. a 60. letech 19. století začaly městské úřady budovat systém kryté kanalizace. *The Building Act* z roku 1890 sice zajistil lepší standard nově postavených domů, nezměnil však standard již existujících nehygienických „chatrčí“.

Zlepšený systém městské dopravy, tj. železnice, tramvaje, omnibusy a později i automobily, logicky umožnil vznik příměstských čtvrtí, zejména pro střední vrstvy. Na konci 19. století se začala příměstí spojovat s městy jako módními místy pro četné „zbohatlíky“. Právě s rozvojem železnice se začaly objevovat domy s většími pozemky, vzdálenější od měst. Rozvíjela se i města, budovaná z velké části jako místa pro odpočinek a dovolenou, například Brighton, Scarborough, Southshields (poblíž Newcastlu) a další.

Kult rodinného života a s tím spojená touha po soukromí ovlivnily postupně všechny společenské vrstvy. Viktoriáni kladli důraz na oddělené sféry pohlaví, funkčnost domu, účelovost jednotlivých místností a zón a také na pohodlí. V architektuře v zásadě nepřevažoval žádný z architektonických stylů.

¹⁰⁹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 339. Srv. Walton, J. K.: *The North-West*, in: *Cambridge Social History of Britain*, Cambridge 1990, i. 371-372; Burnett, J.: *A Social History of Housing 1815-1985*, New York 1980, s. 141.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 339. Srv. Smout, T. C.: *A Century of Scottish People, 1850-1950*, London 1986, s. 33; Anderson, M.: *The Social Implications of Demographic Change*, in: *Cambridge Social History of Britain*, Cambridge 1990, ii. 58.

Přijímací salóny ve vyšších patrech domu nahradily prostory pro spaní, oblékání, šití a další ryze soukromé aktivity.¹¹¹ Některé domy stavěli spekulanti, kteří se snažili do výstavby domků investovat co nejméně. Nabídka domů k pronájmu byla široká, s různou výší nájemného. Pronájem domu tak byl pro řadu lidí výhodnější než jeho koupě; roční náklady na nájemné byly totiž nižší než na koupi domu s hypotékou na pevně stanovené období.

To znamená, že se stejnými ročními náklady si viktoriáni mohli pronajmout lepší dům, než jaký by si mohli dovolit koupit.

Nabídka bydlení se průběžně rozšiřovala o nové domy, což snižovalo ceny a pronájmy stávajících domů na trhu. Rodiny tak díky pronájmu domu mohly ušetřené peníze investovat do jiných oblastí než do koupě sídla. Navíc mohly měnit svá sídla podle okamžitých potřeb rodiny, tedy podle její velikosti i podle dostupných finančních prostředků. Mnohé z nich ovšem vydržely v jednom domě po celé generace, tj. za předpokladu, že pravidelně obnovovaly krátkodobé pronájmy. Délka pronájmu se lišila podle společenského postavení, od týdenních pronájmů (příslušníci pracující vrstvy), až po několikaleté pronájmy (u vyšší společenské vrstvy).

Zatímco pro mnohé městské obyvatele představoval venkov pro bydlení naprosto nevhodné a nezajímavé místo, jiní ho vnímali jako ideál, případně ztracený ideál, který již nelze vrátit.

Styl městských i venkovských domů se od sebe často výrazně lišil. Ještě předtím, než městské úřady dostaly výstavbu měst pod kontrolu, bylo možné najít ve městech „farmy“, stejně jako venkovské dělníky, bydlící na okrajích měst.

Jeden typ bydlení, který se prosadil v celé Británii a odpovídal masové poptávce, byl tzv. „*back to back*“, a to ve dvou variantách: „*two-up-two-down*“, a nebo „*one-up-one-down*“. Domy tohoto typu byly relativně levné a nenáročné na velikost pozemku, stejně jako na materiál. Ačkoli neměly obecně dobrou pověst, některé z nich se později stavěly z pevného materiálu, například z cihel, a měly dokonce krby, schodiště a sporák. Stále však měly místnosti menší, než vyžadoval tehdejší standard. V přízemí domu se většinou nacházela kuchyň a jedna místnost, v prvním patře dvě ložnice, někde i půda a sklep; v domě však často chyběla dostačující kanalizace. Ve většině britských měst bylo možné vidět i „klasický“

¹¹¹ Tamtéž, s. 335. Srv. Dyos, H. J. – Wolff, M. (eds.): *The Victorian City*, London 1973, i. 317; Daunt, M. J.: *Housing*, in: *Cambridge Social History of Britain*, Cambridge 1990, ii. 212.

terasovitý dům. Tento typ domu se rozšířil zejména v 60. letech 19. století, zatímco trend příměstských řadových domů přišel až po první světové válce.

A) Vyšší vrstvy

Mezi členy viktoriánské vyšší vrstvy převažoval trend rekonstrukce a modernizace domu před stavbou domu nového. Pokud se bohatí viktoriáni rozhodli pro novostavbu, šlo nejčastěji o projekt na zakázku podle konkrétního návrhu architekta. Stavitelé častěji používali vzorníky plánů a metod pro odhad množství a nákladů. Jakékoli stavební úpravy měly dodržet rozdělení sfér domu, určených pro muže a ženy.

Od 80. let 19. století se i tyto domy běžně pronajímaly. Jejich majitelům se – pravděpodobně sňatkem, dědictvím či jinak – podařilo získat více peněz nebo domů. Někteří zchudlí příslušníci *gentry* museli svá sídla pronajímat, zatímco sami žili z ekonomických důvodů v některém z přímořských letovisek. Takovéto postavení je mohlo částečně degradovat, pokud se jejich nájemce nedostal do řad *gentry*.

Pokud někdo vlastnil dům, patřil pravděpodobně do vyšší nebo vyšší střední společenské vrstvy. Role majitele/pronajímatele ale nikterak nenaznačovala jeho společenský statut. Do roku 1914 bylo pravděpodobně jen 10 % ze všech domů obýváno jejich majiteli. Dále je pravděpodobné, že přibližně 10 % ze všech domů, postavených po roce 1890, si pořídili majitelé pro vlastní potřebu.¹¹² Mnozí příslušníci vyšší vrstvy vlastnili a obývali honosná sídla na předměstí nebo zcela mimo město, a k tomu vlastnili a dále pronajímali další dům nebo domy ve městě.

Dům na venkově pro vyšší společenskou vrstvu se dal postavit za 7-10 000 liber, přičemž horní finanční limit stavby nebyl stanoven. V polovině 19. století existovaly na venkově zhruba 3 000 domů s dalšími minimálně 500 nově postavenými nebo zrekonstruovanými domy v letech 1835-1889.¹¹³ Cena domu se lišila podle jeho velikosti, podle velikosti pozemku a atraktivity lokality. Základním záměrem bylo zvýšení úrovně bydlení: dostatečné množství splachovacích záchodů (*water closets*), někdy i koupelen, ústřední topení, ať už s horkým vzduchem nebo horkou vodou, a zřejmě i plynové osvětlení. Toto mohlo být velice nákladné, pokud neměl dům přípojku na městský rozvod plynu, a musel si tak zbudovat vlastní

¹¹² Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 168.

¹¹³ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 334. Srv. Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 154-155.

plynárnu. Bylo také nutné vytvořit hydrauliku pro výtahy na jídlo a zavazadla, a nebo na otáčení rožně v kuchyni. Častěji se jednalo o menší stavební práce na stávajících domech, zejména v oblasti instalatérství. Výsledkem měly být lepší hygienické podmínky a odstranění nepříjemného zápachu.

Velký anglický rodinný dům ve 40. letech 19. století byl vyšší, užší a celkově větší než stejný dům v 90. letech 19. století. Základy těchto sídel se rozprostíraly na menší ploše, zhruba od 0,5 do 1,0 akru. Část určená pro rodinu majitele byla striktně oddělena od dalších částí domu, tj. těch pro děti majitele a pro služebnictvo. Obě tyto zóny musely mít snadný, byť vesměs odlišný přístup do „hlavní sekce“ pro rodinu. Rozdělování sfér domu podle pohlaví platilo i v hlavní části domu, a to minimálně pro svobodné hosty, jejichž ložnice byly odděleny samostatným schodištěm.

Viktoriáni z vyšších společenských vrstev si nejčastěji nechávali upravovat svá sídla se zřetelem k největšímu pohodlí. Často rozšiřovali domy o křídlo pro děti nebo pro služebnictvo. Tím mohli sloužící opustit půdní a sklepní prostory a přesunout se do vlastní části, oddělené od hlavního sektoru pro rodinu. Namísto původních průměrně šesti osob v jedné ložnici v ní nově spaly přibližně dvě osoby. I jejich ložnice byly přísně odděleny podle pohlaví samostatnými schodišti. Sloužící získali i oddělené obývací pokoje (podle služební úrovně) místo jedné haly pro veškeré služebnictvo. Větší prostor bylo logickým důsledkem liberálnějšího a ohleduplnějšího přístupu jeho zaměstnavatelů.

Pozdější trend menších rodin a menšího počtu sloužících znamenal ve stavitelství například vypuštění sklepa či půdy; současně zvýšil důraz na pohodlí a lepší hygienické podmínky. Proto se budovaly koupelny, plynové osvětlení (od poloviny 90. let i elektrické osvětlení). Místnosti v domě se většinou nově rozkládaly horizontálně namísto původního vertikálního rozložení; tím se ušetřila investice do schodišť.

Většina prostor viktoriánského domu byla rozdělena na ženské a mužské zóny, zatímco jídelnu a tzv. *breakfast room* (místnost nejen pro snídání, ale pro veškeré „společenské aktivity“ od probuzení do času před obědem) sdílela obě pohlaví. Rodinné aktivity respektovaly časový i místní plán; každá místnost měla svůj specifický účel. Průměrný dům ve střední viktoriánské době mohl mít až deset ložnic, a to s dodatečnými místnostmi pro služebnictvo (nejčastěji v podkroví).

Ve druhé polovině 19. století se rozšířilo budování tzv. salóneků, v nichž se udržoval nejoblíbenější nábytek a vybavení, které se ve 30. a 40. letech dostávalo i

do rodin některých továrních řemeslníků a dělníků. Viktoriáni přidávali do svých domů kulečnickové salóny, kuřácké salóny a také zbrojnice (*gun rooms*), často doplněné o vlastní toaletu. Knihovny ve venkovských sídlech zůstávaly standardní součástí prostor (vesměs) pro muže. Pokoje, určené pro čtení, se stávaly spíše tzv. *morning rooms* (mnohem více pro džentlmeny než pro dámy). Vůbec všechny tyto místnosti byly určeny primárně pro pánskou společnost, mimo jiné proto, aby byly ženy „ušetřeny“ nevhodné zábavy. Místnosti určené pouze pro ženy, tedy budoáry a přijímací pokoje, se rozšířily o další salóny pro různé části dne. Ačkoliv se čtení z bible a ranní modlitby v tzv. *breakfast rooms* stávalo poměrně běžným, jen málo členů z vyšší vrstvy si pro tento účel vybuďovalo zvláštní „místnost“ (kapli).

B) Střední vrstvy

Většina viktoriánů ze střední vrstvy žila v pronajatých domech s nájemní dobou na několik let. Tito lidé si, na rozdíl od ostatních společenských vrstev, plně uvědomovali přednosti pevných pravidel nájemního vztahu, který jim přinášel ekonomické výhody, pohodlí a flexibilitu. Získali tím jistotu bydlení, ale zároveň i odpovědnost za pravidelnou údržbu domu. Pro spekulativní stavitele představovala střední vrstva „spolehlivou, váženou skupinu lidí slušných mravů“. Vzhledem k tomu, že trh s domy byl pro střední vrstvu často „přesycený“, museli stavitelé úroveň domů často snížit na standard pracující vrstvy.

Střední vrstva běžně utratila za nájemné jednu desetinu svého hrubého příjmu.¹¹⁴ V pozdní viktoriánské éře si střední vrstva začala pořizovat vlastní domy podle své životní úrovně. Na počátku viktoriánské éry plnily venkovské domy této vrstvy funkci „víkendové rekreace“. Teprve později je začali příslušníci střední vrstvy využívat jako trvalé bydliště. S tím, jak rostla jejich životní úroveň, se – logicky – postupně stěhovali do lepších, větších a dražších domů. Na konci 19. století si již začali budovat tzv. „zahradní města“, původně podle amerického vzoru.

Základní nabídka domů pro střední vrstvu se pohybovala, podle ročního nájemného, od 20 do 150 liber.¹¹⁵ Typově se domy pohybovaly od řadových domů se dvěma přijímacími místnostmi a třemi ložnicemi ve dvou podlažích s terasou až po

¹¹⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 336. Srv. Burnett, J.: *A Social History of Housing 1815-1985*, New York 1980, s. 101; Muthesius, S.: *The English Terraced House*, London 1982, s. 44.

¹¹⁵ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 172.

samostatně stojící domy s osmi až deseti ložnicemi ve třech až čtyřech podlažích se sklepem.

Příslušníci nižší střední vrstvy žili i nadále v terasovitě uspořádaných řadových domech, které se lišily arkýřovými okny a nižší hustotou osídlení od stejného typu domů příslušníků pracující vrstvy. Takovéto domy nabízely více prostoru, měly propracované kryté verandy a nově i rozšířenou zadní část domu. V druhé polovině 19. století se koupelna stala v těchto domech standardem, stejně jako samostatná ložnice pro každé dítě.¹¹⁶

Rodina ze střední vrstvy si mohla pronajmout dům s pěti místnostmi včetně kuchyně, avšak bez umývárny nádobí, za zhruba 15 liber ročně, zatímco za roční nájemné 50 liber si mohla pronajmout dům s osmi místnostmi a zaměstnat dva sloužící; s ročním nájemným 100 liber pak mohla mít dům na módním londýnském náměstí s úchvatnou halou a schodištěm, velkými salóny a jídelnou, studovnou, prostornou kuchyní, čtyřmi až pěti hlavními ložnicemi, a také s ubytovacími prostory pro pět a více sloužících.¹¹⁷

Střední vrstva změnila vnímání životního stylu. Lidé ve střední viktoriánské době měli rádi způsob života, vyžadující stále vyšší výdaje na nábytek, módní doplňky, služebnictvo atd.

C) Pracující vrstvy

Jen málo příslušníků pracující vrstvy vlastnilo dům; většina z nich si dům nebo jen místnost pronajímala od soukromých vlastníků.¹¹⁸ Vlastnictví domu pro vlastní potřebu bylo typické jen pro menšinu kvalifikovaných řemeslníků, která toužila po váženosti, nezávislosti a okázalosti. Tyto domy však často kazily bizarní přepychové ozdoby a doplňky bez vkusu. I tendence pracující vrstvy v oblasti bydlení ve druhé polovině 19. století směřovaly k zajištění soukromí rodiny a k vnitřnímu funkčnímu dělení domácnosti, kdy jednotlivé místnosti měly konkrétní účel.

Příslušníci pracující vrstvy se, na rozdíl od střední vrstvy, stěhovali na kratší vzdálenosti a častěji. Proto si prostory standardně pronajímali na týden až na měsíc,

¹¹⁶ Tamtéž, s. 175.

¹¹⁷ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 336. Srv. Burnett, J.: *A Social History of Housing 1815-1985*, New York 1980, s. 101; Muthesius, S.: *The English Terraced House*, London 1982, s. 44.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 83. Srv. Dennis, R.: *English Industrial Cities of the Nineteenth Century: A Social Geography*, Cambridge 1986, s. 142-143.

nájemné platili obvykle týdně. Pronájem byl smluvně ošetřen jen zřídka. Mnoho příslušníků z řad pracující vrstvy mělo problém platbu nájemného dodržovat, ať už dlouhodobě nebo alespoň občas (mezi výplatami). Údržbu a opravy jim zajišťoval pronajímatel.

Po většinu 19. století tvořilo nájemné průměrně 16-20 % z příjmů pracující vrstvy, zatímco chudí na něj spotřebovali kolem 30 % svých příjmů. Ti nejhudší utratili za bydlení dokonce většinu svých příjmů. Odhaduje se, že nájemné typického domu pracující vrstvy vzrostlo v letech 1850-1880 přibližně o dvě pětiny, zatímco nájemné přímo ve městě vzrostlo pravděpodobně více.¹¹⁹ Ve 30. letech 19. století se nájemné za místnost v domě (*house-room*) pohybovalo od 1 šilinku a 6 pencí za týden až po 5 nebo dokonce 7 šilinků za týden bydlení v Londýně.¹²⁰

Rodina z pracující vrstvy obývala výrazně menší prostor než rodiny z vyšších společenských vrstev a její členové neměli prakticky žádné soukromí. Dodržet trend rozdělení sfér podle pohlaví v jejich obydlích bylo téměř nemožné.

Průzkum z poloviny 19. století ukázal, že anglické domky s jednou ložnicí, které tvořily dvě pětiny celkového bydlení v zemi, sloužily v průměru čtyřem osobám, a to na ploše přibližně deset na deset stop (přibližně tři krát tři metry), se sedm stop vysokým stropem (přibližně 2,1 metru). To znamená, že výsledný prostor na spaní pro jednu osobu představoval zhruba dvě třetiny plochy, kterou vyžadoval tehdejší zákon v obecních podnájemních domech.¹²¹

Domy typu „*back-to-back*“ se od 40. let 19. století objevovaly spíše v oblastech s vysokou hustotou osídlení a tím pádem s častějším výskytem nemocí a nečistoty. V „*back-to-back*“ domech byl záchod na dvorku za domem, většinou suchý záchod, od 60. a 70. let i záchod s vědrem (*pail closet*). Změna nastala v 80. letech, kdy se začaly realizovat záchody uvnitř domu a kdy se toalety staly dostupnějšími a finančně únosnějšími i pro instalaci v domech nižší úrovně.¹²²

Většina domků měla špatné zásobování vodou, nedostatečnou kanalizaci a nevyhovující hygienické podmínky. To vše ve výsledku představovalo vysoké riziko nakažení průjmem, tyfem nebo cholerou. Někteří zaměstnavatelé - pronajímatelé

¹¹⁹ Tamtéž, s. 84, 338.

¹²⁰ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 183.

¹²¹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 339. Srv. Burnett, J.: *A Social History of Housing 1815-1985*, New York 1980, 43, s. 127-137.

¹²² Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 185.

měli snahu zlepšit podmínky bydlení dělníků, aby je motivovali k lepším pracovním výsledkům.

Některé rodiny bydlely v činžácích, odlišných od podnájemních domů. Nejhorším možným ubytováním ve městě byly tzv. sklepní byty, v nichž bydlely většinou neprovdané ženy s dětmi nebo irští přistěhovalci. Některé sklepy měly okna s denním světlem a možností větrání, ale většina z nich byla bez oken, přeplněná lidmi, za cenu nízkého nájmu. Sklepy si často pronajímaly finančně zajištěné rodiny z řad pracujících vrstvy, aby je mohly dále pronajímat. Právě výdaje na nájemné nutily více lidí k podnájmu pouhé jedné místnosti. Někteří z nich museli bydlet ve stejné místnosti i s chovnými zvířaty. Sklepní bydlení se nacházelo zejména ve starších městských čtvrtích; v nových částí města již bylo záměrně eliminováno. Výjimku v bydlení pracujících vrstvy tvořily rodiny příslušníků dělnické aristokracie, které bydlely ve třech, maximálně ve čtyřech místnostech, z nichž jednu často dále pronajímaly.

V 70. letech 19. století se stal standardním typem bydlení pracujících vrstvy dům typu „*two-up-two-down through terrace*“, s předním i zadním vchodem, někdy i s malou zahrádkou nebo zadním dvorkem, s pevnou konstrukcí a s dostatečným větráním. Tento dům se stal prototypem, který se šířil ve většině britských měst.

Nicméně, ti chudší žili fakticky až do druhé světové války v činžovních domech, v bytech/domech typu „*back to back*“ a v nejrůznějších chudinských „doupatech“; tvořili pětinu až desetinu obyvatel z celkové populace.¹²³ Jejich obydlí měla velmi chudé a jednoduché vybavení, tj. postel, stůl, skříňky, kredenc a pár židlí. Lidé v nich spali oblečení a myli se velmi zřídka. K dispozici měli spíše dvě místnosti než jednu. Namísto standardní podlahy měli ušlapanou zeminu; střecha i stěny domku byly často promáčené. K tomu jeden nebo dva suché záchody, které musely stačit osmi až deseti rodinám.¹²⁴

¹²³ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 339-340. Srv. Dyos, H. J.: *The Slums of Victorian London*, in: *Victorian Studies*, Vol. 11, 1967, s. 8; Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 175.

¹²⁴ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 89.

Šestá kapitola

Domácnost

Založení domácnosti

Náklady na založení domácnosti se odvíjely od finančních možností potenciální rodiny. Klíčovou místnost rodinného života představovala kuchyň; v chudších rodinách plnila nezřídka i účel jídelny a ložnice. U rodin z vyšší společenské vrstvy, žijících v domě, se kuchyň nacházela většinou v dolní části domu, často pod úrovní přízemí. Voda byla zpočátku dostupná jen tam nebo ještě v přízemí. V domech s více patry museli sloužící nosit vodu na mytí nebo na koupel z kuchyně do ostatních pater. V prvních desetiletích vlády královny Viktorie byly v chudších oblastech neznámým pojmem. Od 60. let 19. století se začala přivádět voda do nově postavených domů, nicméně starší domy ještě na konci století přípojku vody neměly.¹²⁵

I ve větších městech byla dodávka vody nepravidelná. Sousedství dvaceti až třiceti rodin čerpalo vodu z jedné pumpy dvakrát nebo třikrát do týdne. Když tato pumpa nefungovala, musely rodiny využít již jednou použitou vodu. V případě kontaminace vody byly následky přirozeně katastrofální.

Většina domácností všech společenských vrstev používala spíše suché záchody, zatímco „moderní“ toalety se vyskytovaly jen zřídka. Až od 80. let 19. století začaly být splachovací záchody cenově dostupné a relativně jednoduše zapojitelné. Až do první světové války musely mnohé rodiny z pracující vrstvy sdílet záchody, hnojiště či smetiště (*middens*) a někdy i místo na praní prádla s dalšími rodinami. K tomuto účelu existovaly dny určené k praní (*washing days*). Rodiny z pracující vrstvy tak v tomto ohledu postrádaly jakékoli soukromí. Kromě společné pumpy a záchodu, které je omezovaly, žily rodiny v přeplněných místnostech, zamořených šváby a krysami. Nevyhovující skladování potravin a topiva a také velmi omezené příjmy jim přitom téměř znemožňovaly udržovat doma čistotu.

V polovině 19. století používaly zámožné rodiny na vaření a vytápění domácnosti uhlí. Většinou si jej pořizovaly ve větším množství a ukládaly ve sklepech. Jejich sloužící ho pak museli nosit ze sklepa k jednotlivým krbům v domě. V 19. století používala uhlí ve svých domácnostech i pracující vrstva. Jejich napjatý

¹²⁵ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 193.

finanční rozpočet jim však umožňoval jen nákup v menším množství, což se jim prodražovalo. Rodiny používaly uhlí v kuchyni na vaření a ohřátí vody na otevřeném ohni, nebo na vytápění prostor.

Ve třetí čtvrtině 19. století došlo ke zdokonalení sporáků na uhlí. Kryté (*closed*) sporáky z 80. let nebyly bezpečné, spolehlivé ani jednoduché na provoz. Plynové sporáky na vaření i vytápění se začaly prosazovat v britských domácnostech až v 90. letech. Oproti elektřině byly rodinám cenově dostupnější.

Nákladná instalace plynového osvětlení v 50. letech probíhala pouze v domech střední a vyšší vrstvy ve větších městech. Výsledné osvětlení bylo ještě nažloutlé a začouzené, a to až do poloviny 80. let, kdy se objevily žárové lampy. Jednoduché a nebezpečné *greysers*, „poháněné“ plynem, petrolejem, nebo koksem, se objevily na konci 60. let.

Vedení domácnosti

Podle představ viktoriánské společnosti měla žena učit svou rodinu i komunitu, jak žít ctnostně, přičemž sama bude tyto hodnoty v životě dodržovat. Žena tak zůstávala „v domácnosti“, zatímco její manžel nebo otec čelili „strastem vnějšího světa“. Organizace domácnosti byla plně v rukou ženy. Přestože si její manžel ponechával hlavní finanční rozhodnutí, neměl a nechtěl být zatěžován detaily chodu domácnosti. Naopak žena mu měla být útechou a oporou vždy, když se vracel domů.

V 19. století byl rozsah povinností ženy již předem dán společenským postavením a příjmy rodiny. V domácnosti z řad střední a vyšší vrstvy zajišťovali tyto povinnosti sloužící, zatímco pracující žena bez dostatku peněz si musela veškeré domácí práce zajišťovat sama. Nicméně i v domech s dostatkem peněz a služebnictva očekával muž od ženy, že se postará o vedení domácnosti, placení účtů, objednávky dodávek, schvalování jídelníčku a řešení nečekaných krizí v domácnosti.¹²⁶

V rodině z řad pracující vrstvy musela žena po celodenní práci v továrně zastat ještě práci doma. S větší rodinou nebo s podnájemníkem v domě jí rostlo množství práce, se kterým jí částečně pomáhaly další ženy nebo dívky v domácnosti. Pokud si to situace žádala, musela zajistit dodatečný příjem do rodinného rozpočtu, například formou výměnného obchodu, další práce nebo získáním podnájemníka.

Viktoriánská společnost nesouhlasila s tím, aby byla tehdejší žena vychovávána ve společenských vědách, ale podporovala její vzdělávání v oblasti

¹²⁶ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 334. Srv. Gerard, J.: *Country House Life: Family and Servants, 1815-1914*, London 1994, s. 115-141.

vaření a vedení domácnosti.¹²⁷ Proto se pokusila o profesionalizaci ženské domácí práce. Existovaly různé „manuály“ pro vedení domácnosti, jako například z praxe převzatý manuál paní Beetonové, plný časových rozvrhů pro paní domu i pro sloužící. Ženy měly umět spravovat svou domácnost efektivně, připravovat děti na budoucí vzdělání, učit je poctivému a mravnému způsobu života a podle společenského postavení se věnovat i charitě.

Rozpočet domácnosti

To, zda se žena bude moci starat o rodinný rozpočet, bylo plně v rukou muže a jeho chuti jí vydělané peníze svěřit; někteří tak ale zásadně nečinili. Většina manželů nicméně tuto starost manželce přenechávala ráda, i když se tím „odtrhovala“ od reality každodenních potřeb a nákladů domácnosti. Žena tak musela zvládnout vše sama; pokud ne, společnost to vnímala tak, že se dostatečně nesnažila či neuspěla.

Rodinný život střední vrstvy vyžadoval, jako „ideální“ materiální zajištění, alespoň tři sta liber ročně tak, aby mohla rodina zaměstnávat dva sloužící. Počet rodin, jejichž příjmy činily 250-500 liber a které si mohly dovolit jednoho až dva sloužící, se v letech 1851-1871 zdvojnásobil. Nicméně většina těchto rodin se pohybovala spíše na spodní hranici příjmového pásma.¹²⁸

Základním rysem většiny domácností z řad pracujících vrstvy byl malý prostor, v němž žily, a krajně napjatý, ne-li nedostačující rodinný rozpočet. Pro většinu pracujících bylo tehdy těžké udržet si pravidelný a dostatečný příjem. Jejich mzda se navíc mohla měnit týden od týdne podle pracovních příležitostí. Příjmy mužů byly výrazně vyšší než příjmy žen a dětí. Proto bylo v zájmu celé domácnosti, aby muž přinášel pravidelně mzdu. Podle tohoto principu mu také náležel největší díl ze zdrojů domácnosti.

Pracující žena měla zajistit, aby rodinný příjem dostával pro všechny potřeby domácnosti. Z rodinných příjmů musela zajistit stravu, bydlení a oblečení pro celou rodinu. Manžel si ponechával část své mzdy na osobní výdaje, jako byly alkohol, tabák, jízdné, strava či oblečení. Naopak u manželky se předpokládalo, že její běžné i dodatečné příjmy půjdou automaticky do rozpočtu domácnosti.

Finanční příspěvek ženy nebo dětí do rodinného rozpočtu znamenal pro rodinu z řad pracujících vrstvy mnohdy velmi citelný rozdíl mezi chudobou a

¹²⁷ Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972, s. 152.

¹²⁸ Davies, N.: *Ostrovy. Dějiny*, Brno 2003, s. 54.

pohodlím. Ženy, které zůstávaly doma s dětmi, si mohly přivydělat praním pro ostatní rodiny, prodejem domácích vajíček, pečiva a podobně, a nebo hlídáním dětí jiných žen.¹²⁹ Děti ve věku pěti až šesti let již musely začít pracovat a přispívat do rodinného rozpočtu. Proto bylo pro rodinu výhodné, aby si udržela děti v domácnosti co nejdéle.

Podnájemník představoval pro domácnost jeden z možných dodatečných příjmů, i když jí kromě „peněz navíc“ zvětšil potřeby na stravu a praní. Podnájemník byl vhodnou možností k přivýdělku, zejména když žena zůstávala s malými dětmi doma. Charitativní akce, organizované vyššími společenskými vrstvami, představovaly další z možných prostředků k odlehčení rozpočtu domácnosti pracující vrstvy.

Pro průměrnou pracující rodinu bylo relativně obtížné vyjít s tehdejšími příjmy. Jakékoli neočekávané situace jako smrt, nezaměstnanost nebo narození dítěte v rodině s sebou nutně přinášely potřebu ještě více šetřit. Pokud chyběly v rodině těsně před výplatou peníze, musela je zajistit ve většině případů žena. Ještě na počátku 40. let 19. století existoval kupříkladu hokynář, u něhož mohla žena koupit zboží na dluh a později je zaplatit. Existovaly také různé formy týdenních plateb, které ženy využívaly; například obchody organizovaly tzv. *clothing clubs*, kde mohly ženy ušetřit na oblečení a na botách, pokud si zakoupily týdenní kupón na textil.

Zhruba od poloviny 19. století bylo možné kupovat dražší věci na splátky. Na konci století se pak měsíční splátky staly běžnou záležitostí, i když to znamenalo vyšší cenu zboží. Protože byl systém splátkového prodeje omezen na dražší výrobky, stál za hranicí možností chudých obyvatel. Neoficiální „spořicí kluby“ a rozvoj tzv. *check trading*¹³⁰ v 80. letech přitom pomohly mnohým chudým lidem udržet si určitou míru respektu. Ve městech se začala zakládat tzv. spotřební družstva, která nakupovala zboží ve velkoobchodech a prodávala je přímo dělníkům.

Nejchudší obyvatelé byli nuceni vyžít s omezenými příjmy, protože kvůli společenskému postavení neměli šanci získat půjčku. Řešením pro ně mohla být nesplácení, využívání služeb zastaváren či lichvářů, případně i krádež. Zastavárník a lichvář, kterých se v nejbližším sousedství nacházelo vždy několik, fungovali zčásti legálně, zčásti nelegálně. Místními lichváři bývaly často i ženy, které začaly půjčovat malé částky na úrok. Profesionální lichváři půjčovali na velmi vysoký úrok, někdy i

¹²⁹ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 78.

¹³⁰ Specializované společnosti, které prodávaly šeky na úvěr, jenž mohl být použit v určitých obchodech.

přes 400 % ročně. Zastavárny byly mezi pracujícími velmi rozšířené. V 70. letech 19. století ji využila každá britská rodina z řad pracující vrstvy v průměru minimálně jednou za čtrnáct dní (přibližně třicetkrát každý rok);¹³¹ v této souvislosti je třeba podotknout, že pro pracující ženu s dobrou pověstí byla návštěva zastavárny ponižující.

I mezi jednotlivými domácnostmi docházelo často k půjčkám s jasně stanovenými splátkami. Rodiny je často využívaly pro překonání finanční krize před další mzdou. Sousedé si pomáhali i v případě nemoci, smrti nebo nezaměstnanosti v rodině.

Pokud to bylo možné, snažily se ženy tajně šetřit. Většinou schovávaly peníze doma, jen výjimečně je vkládaly do spořitelny (*savings bank*). Některé ženy, pokud si to mohly dovolit, se zapojily do již zmíněných „spořicíh klubů“. V nich na začátku platily týdně tzv. čtvrtpenny a následně zvyšovaly o další čtvrtpenny týdně. Naspořené peníze si pak mezi sebou rozdělily, většinou o Vánocích.

Zvyšující se finanční přebytky v rodinném rozpočtu používala rodina především na lepší nábytek, stravu a domácí technologie.¹³² Jejich zájem byl od pečlivě vypracovaného nábytku a vybavení až po koupelny nebo plynové osvětlení. Bydlení se pro ně stávalo stále nákladnějším.

Fakt, že žena měla pod kontrolou rodinný rozpočet, znamenal, že často rozhodovala i o rodinném bydlení. Nájemné tvořilo významnou položku v rozpočtu, a to zejména v období rozmachu městské výstavby. Další peníze pohltila strava, oblečení, základní nábytek, nádobí, nože a další produkty jako například svíčky. Povinná školní docházka, zavedená roku 1880, s sebou přinášela nižší příspěvek dětí do rodinného rozpočtu a zároveň i další náklad na školné ve výši několika pencí týdně, a to až do roku 1891, kdy bylo školné zrušeno.¹³³

Potravin/Strava v domácnosti

Jídlo a pití tvořily po nájemném druhou nejdůležitější položku rodinného rozpočtu. Pro pracující vrstvu představovalo, na rozdíl od střední a vyšší vrstvy, pouhou potřebu. Na počátku 18. století byla obvyklou hodinou pro hlavní jídlo

¹³¹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 343. Srv. Johnson, P.: *Saving and Spending: The Working-Class Economy in Britain, 1870-1939*, Oxford 1985, s. 170, 186-187; Tebutt, M.: *Making Ends Meet: Pawnbroking and Working-Class Credit*, New York 1983, s. 125.

¹³² Tamtéž, s. 333. Srv. Perkin, J.: *Women and Marriage in Nineteenth-Century England*, London 1989, s. 246-249; Muthesius, S.: *The English Terraced House*, London 1982, s. 38.

¹³³ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 88.

(*dinner*) čtrnáctá hodina; po roce 1815 se tento čas posunul na šestnáct až sedmáct hodin a okolo roku 1860 to bylo již devatenáct až dvacet hodin. Nicméně pro většinu pracujících zůstalo hlavní jídlo jídlem uprostřed dne. Od 70. let se navíc na denním programu objevila svačina.

Mezi zámožnějšími ustupoval zájem o množství jídla. V 19. století obecně se totiž postupně vytrácel zvyk přejídat se a lidem začalo záležet na tom, jaké má na ně jídlo účinek; být obézní vycházelo z módy. Konzumace ovoce, které bylo dříve považováno za nevhodné, zejména pro děti, se na konci 19. století velmi rozšířilo. Od 70. let 19. století se snížil počet chodů během jednoho jídla a snížila se i doba jejich přípravy a servírování. Zavedl se nový zvyk, který se stal standardem vybrané anglické společnosti – polévka, ryba, hlavní chod, pečeně a dezert.¹³⁴

V rodinách pracujících vrstvy existovalo dané pořadí podávání jídla, které začínalo u otce, pokračovalo od nejstarších dětí k nejmladším a končilo u matky; na talířích nesmělo zbyť nic. Mnoho žen často oželelo vlastní jídlo ve prospěch manžela nebo dětí. Někdy se jídla ve prospěch otce musely vzdát i děti. Někteří muži tuto skutečnost po únavném pracovním dni akceptovali; řada z nich však jedla odděleně od zbytku rodiny, proto o tom ani nemusela vědět.

Jak již bylo řečeno, největší díl ze zdrojů domácnosti náležel muži - jako hlavě rodiny a hlavnímu přispěvateli do rodinného rozpočtu v pracující vrstvě. Příjem rodiny byl často nedostačující, proto ženy a děti jedly vesměs základní potraviny jako chleba s margarinem a čaj, zatímco muž dostával maso a další „lahůdky“. Margarin, který se objevil v poslední čtvrtině 19. století, se tehdy vyráběl ze zvířecího tuku. Máslo a maso ještě nepatřily mezi hlavní potraviny, především z důvodu nedostatečných dodávek těchto surovin.

Muž očekával k čaji nebo k večeři různé „pochoutky“ jako například vejce, kotletu nebo slanečka. Většina žen se snažila připravit teplé jídlo pro sebe a děti alespoň jednou týdně, a to kupříkladu tzv. *suet pudding* (tj. těsto z mouky a loje), dušenou zeleninu nebo vařené brambory. Pokud docházely peníze v rodinném rozpočtu kvůli nečekaným finančním výdajům, nahradil teplé jídlo chleba; typickým příkladem byl tzv. *pepper and salt sloss*, tedy brynda z chleba, pepře a soli, politá

¹³⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 347. Srv. Burnett: *Plenty and Want: A Social History of Food in England from 1815 to the present day*, London 1966, s. 69-70, 199-201; Walvin, J.: *Leisure and Society 1830-1950*, London 1978, s. 39

horkou vodou, nebo jen uleželý chléb. Na počátku 19. století se stal čaj obvyklým nápojem namísto mléka, a to zejména pro ženy a děti.¹³⁵

Někteří dělníci měli k dispozici malý kousek půdy, kde pěstovali brambory nebo zeleninu, a zlepšovali si tak stravu. Vlastnit prase se tehdy považovalo za luxus; nejtěžší bylo zajistit pro ně dostatek krmení. Rodiny musely často prase prodat, aby mohly uhradit dluhy nebo si koupit oblečení. Po vynálezu utěsněné konzervy v roce 1879 se rozvinul rozsáhlý obchod s konzervovaným mraženým a chlazeným masem. Mezi 60. a 90. lety se spotřeba masa zdvojnásobila, zatímco počet obyvatel ve stejném období vzrostl o více než dvě pětiny.¹³⁶ Zvýšení mezd a snížení cen potravin ke konci 19. století znamenalo pro dělníky zlepšení stravy. Hlavními potravinami v rodině pracujících vrstvy byly mouka, brambory, levné maso, čaj, cukr a mléčné výrobky. Vzrostla spotřeba masa a výroba mléka, zatímco odběr chleba se snížil, a to i mezi chudšími lidmi, mezi které patřili například zemědělství dělníci. V neprospěch britských zemědělců se výrazně zvýšil dovoz surovin a potravin. Kvalitu stravy mnohých chudých rodin ovlivňovala vysoká cena topiva, častá nedostupnost dodávky vody a špatný sporák. Plynový sporák byl běžně dostupný až koncem 19. století.

Svědectví z konce 19. století ukázala, že příjem kalorií jednotlivce v průměrné rodině, tedy dva dospělí a tři děti, byl přímo provázán s příjmy: méně než 18 šilinků za týden = 1,578 kilokalorií denně; mezi 18-21 šilinků = 1,964 kilokalorií denně; mezi 21-30 šilinků = 2,113 kilokalorií denně; nad 30 šilinků = 2,537 kilokalorií denně.¹³⁷ Ty rodiny, jejichž příjem byl mezi 21-30 šilinky týdně, měly maso a zeleninu každý den, čas od času i slaninu, vajíčka a rybu, a někdy i pudink.¹³⁸

V 19. století obsahovalo jídlo nebo voda často jedy z minerálů, ze zátky od lahví, z vodovodních trubek, z malby na stěnách nebo ze zařízení na zpracování potravin. Bohužel, počet obětí dlouhodobé otravy jídlem není znám. Do 60. let bylo záměrné falšování potravin běžné a hlavně beztestné. Příkladem bylo přibarvování mouky kamencem, protože Angličané neměli rádi hnědý chléb. Ačkoli v roce 1860 vstoupil v platnost první *Pure-food Act*, jenž měl vést k lepší kvalitě potravin,

¹³⁵ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*. London 1976, s. 83.

¹³⁶ Tamtéž, s. 84.

¹³⁷ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 345. Srv. Oddy, D. J.: *Working-Class Diets in Late Nineteenth-Century Britain*, in: *Economic History Review*, Vol. 23, 1970, s. 319.

¹³⁸ Tamtéž, s. 345. Srv. Oddy, D. J.: *Working-Class Diets in Late Nineteenth-Century Britain*, in: *Economic History Review*, Vol. 23, 1970, s. 320-321; Burnett: *Plenty and Want: A Social History of Food in England from 1815 to the present day*, London 1966, s. 42-44.

neobsahoval žádné donucovací prostředky. Ke změně došlo až v roce 1872, kdy vydaný zákon obsahoval pomocné pokuty a kontrolní inspekce. I tak měli Britové po většinu století proti nezdravému jídlu a pití jen minimální ochranu.

Sedmá kapitola

Práce

Pracovní příležitosti

V 50. letech 19. století se míra nezaměstnanosti ve Velké Británii jako celku pohybovala okolo 4 %, zatímco v 70. letech se dostala na necelá 2 %; v 90. letech se pak „vyšplhala“ na více než 5 %.¹³⁹ V důsledku průmyslové revoluce se vytvořilo několik nových pracovních kategorií. Na společenském i ekonomickém „vrcholu“ pracujících se pohybovali tzv. *professional men*, tedy reprezentanti vyšší a nižší střední vrstvy. Jim byla společensky podřízena dělnická aristokracie, která se jako elita vyčlenila z pracujících vrstvy. Nejnižší stáli nekvalifikovaní průmysloví a zemědělské dělníci.

Ke skupině *professional men* se řadili právníci, tzv. „bílé límečky“ (*white collars*) úředníci a lékaři, dále pak mistři, manažeři, pokladní atd.; ti všichni patřili do střední vrstvy. Mezi *white collars* patřili například úředníci z oblasti obchodu, pojišťovnictví, bankovníctví, státní správy a železniční dopravy, dále pak obchodní cestující a učitelé; naopak vyloučení z ní byli obchodníci, kteří patřili k politicky a ekonomicky významnějším členům nižší střední vrstvy.

Počet *white collars* úředníků se zvyšoval z přibližně 130 000 mužů a 69 000 žen v roce 1851 na 500 000 mužů a 194 000 žen v roce 1891.¹⁴⁰ Většina z nich získala díky lepšímu vzdělání lepší pracovní možnosti a dostala se tak z řad pracujících vrstvy mezi členy nižší střední vrstvy.

Úředníci patřili mezi špatně placenou skupinu; jen málo z nich vydělávalo ročně alespoň 200 liber, a mohlo si tudíž dovolit sloužícího v domácnosti. Většina z nich musela vyžít s příjmy nižšími než 100 liber ročně. Do stejné kategorie s nízkými platy patřili i učitelé. Jejich počet, žen i mužů, rostl postupně z téměř 95 000 v roce 1851 na 218 000 v roce 1891.¹⁴¹

¹³⁹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 80. Srv. Mitchell, B. R.: *British Historical Statistics*, Cambridge 1988, s. 124; Garside, W. R.: *The Measurement of Unemployment: Methods and Sources in Great Britain 1850-1979*, Oxford 1980, s. 16-19.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 46. Srv. Wrigley, E. A. (ed.): *Nineteenth-Century Society*, Cambridge 1972, s. 226-283.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 46-47. Srv. Tropp, A.: *The School Teachers: The Growth of the Teaching Profession in England and Wales*, London 1957, s. 18-40; Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*, Oxford 1933, s. 252.

Ještě před rokem 1881 se řady vyšší střední vrstvy rozrostly o bankéře, kupce, lékárníky a drogisty, dále pak o zubaře, architekty, učitele a právní úředníky, kteří byli *professional laggards*.

K „vrcholu“ pracující vrstvy patřili i příslušníci tzv. dělnické aristokracie, privilegovaná skupina, jejíž členové dosahovali na vyšší mzdy, respektive celkově lepších pracovních podmínek i společenského respektu;¹⁴² vytvořila se přirozeně v rámci pracovního procesu, nikoli jako záměr zaměstnavatele. Oddělila se pracovní i společensky od zbytku pracující vrstvy, která zůstala převážně finančně nezajištěná a bez respektu zaměstnavatele. Do jejích řad patřili například strojníci, montéři, výrobci kotlů a instalatéri plynu, dále pak výrobci skříní, tesaři a truhláři, výrobci kočárů, motorů/lokomotiv, výrobci zbraní, instalatéri, malíři a tapetáři, ale také dělníci, pracující na výrobě lodí, a koláři.¹⁴³ Jejich mzda, zejména na konci 19. století, byla dostačující pro udržení standardu pro jejich rodiny.

Do 40. let 19. století zaniklo tisíce tradičních rukodělných obchodů, a došlo tak k přeplnění trhu manuálně pracujícími dělníky. Strojní výroba se stala součástí pracovního života. Tkaní se považovalo za dobrou práci pro ženy, ovšem pro muže nebylo příliš reprezentativní; tkalci totiž netvořili takovou elitu jako přadláci.

Mnoho nekvalifikovaných dělníků se pohybovalo většinu života na pokraji chudoby; byli podvyživení a nedostatečně placeni. Neměli žádný politický vliv ani společenské postavení.

Pokud jde o anglické zemědělství, v roce 1831 v něm pracoval přibližně jeden milion dospělých mužů, z nichž na každého farmáře vycházelo v průměru 5,5 dělníka. V letech 1861-1911 klesl počet pracujících v oblasti zemědělství z 19 % na 9 %, zatímco ve službách vzrostl ze 27 % na 35 % a ve výrobě se udržel na průměrných 39 %. Důvodem byla spíše atraktivita práce ve městě než postupná mechanizace zemědělství.¹⁴⁴

Zemědělství dělníci se rozlišovali podle svých dovedností a pracovních podmínek, kdy vysoce kvalifikovaní měli nejvyšší postavení s nejlepšími platy. Muži s výjimečnými dovednostmi, jako doškaři, dělníci na kanalizaci a ošetřovatelé živého plotu, pracovali jako nezávislí řemeslníci, které si najímali zemědělci a vesničani

¹⁴² Tamtéž, s. 68. Srv. Hobsbawm, E. J.: *Labouring Men*, London 1964, s. 272.

¹⁴³ Kearns, G. – Withers, Ch. W. J. (eds.): *Urbanising Britain*, Cambridge 1991, s. 15.

¹⁴⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 16, 18, 292. Srv. Higgs, E.: *Occupational Censuses and the Agricultural Workforce in Victorian England and Wales*, in: *Economic History Review*, Vol. 48, 1995, s. 700-716; Thompson, F. M. L.: *English Landed Society in the Nineteenth Century*, London 1963, s. 25-44, 109-150.

z okolí. Dělníky, jejichž přítomnost na farmě byla nutná každý den, například vozkové, dojičky nebo pastýři, si hospodář najímal na rok.¹⁴⁵

Domácí služebnictvo, které ačkoli tvořilo početně významnou část pracujících vrstvy, reprezentovalo uskupení bez identity, tvořící součást pracujících vrstvy spíše jen formálně. Ve srovnání s mnoha dalšími nekvalifikovanými nebo částečně kvalifikovanými pracovníky dosahovali sloužící vyšších příjmů; navíc měli od zaměstnavatele často zajištěné stravování, ubytování a pracovní oděv. Vydělané peníze tak měli pro vlastní potřebu, na útratu nebo na spoření. Z pohledu zbylé části pracujících vrstvy měli ale nízké postavení; jejich práci považovala za ponižující, degradující a podřadnou. Počet sloužících v průběhu 19. století neustále rostl, a to z 600 000 v roce 1801, na 1,3 milionu v roce 1851 a následně až na téměř 2 miliony v roce 1881.¹⁴⁶ Jen velmi málo sloužících, kteří vstoupili do manželství, v této profesi nadále zůstalo; pracovní příležitosti pro ně jako pro manželský pár byly omezené.

Pracovní podmínky

Práce na poli nebo v továrně byla pro dělníky tvrdá a často i nebezpečná. Prostředí, ve kterém pracovali, bylo často nehygienické, špatně osvětlené a s maximálním možným počtem dělníků na pracovišti. V oblastech, kde se pracovní metody nezměnily, a nebylo tedy nutné hledat kvalifikované dělníky, se udržel nízký plat, zatímco boj o práci „přitvrdil“. Práce v oblasti tovární výroby a zemědělství byla nejistá a nepravidelná. Lidé z venkova proto často cestovali za prací, někteří z nich se dokonce kvůli práci přestěhovali do města.

Nízké příjmy rodin pracujících vrstvy nutily rodiče k zaměstnávání dětí již v raném věku (od pěti či šesti let). I přesto, že stát práci dětí výrazně omezil a v některých oblastech dokonce zakázal, byla poptávka továrníků po dětské pracovní síle vyšší než nabídka. I když rodiče potřebovali jakýkoli další příjem, snažili se držet děti mimo hygienicky nevhodné tovární prostředí, ze kterého jim hrozily vážné nemoci nebo dokonce i smrt.

V průběhu 19. století jsou patrné snahy státu o zlepšení pracovních podmínek, zejména v továrním a důlním prostředí. Vznikaly proto průběžně královské komise, aby zjistily stav v různých oblastech britské společnosti. Zprávy, které poté vydávaly, sloužily často jako podklad nebo alespoň jako argument pro nutnou

¹⁴⁵ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 77.

¹⁴⁶ Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972, s. 143.

reformu zákona. Došlo tak například ke zkrácení pracovní doby, zavedení inspektorů práce, zlepšení pracovního prostředí atd.

Kromě státu začali změnu pracovních podmínek prosazovat i sami dělníci, kteří svou snahu soustředili do odborových svazů. Členství v odborech bylo relativně nákladné; ti, kteří dosáhli pravidelné mzdy, vstupovali do odborů s úmyslem zajistit si vlastní příjmy a celkově zlepšit své pracovní podmínky. Jednalo se vesměs o kvalifikované dělníky ve specializovaných oborech, po kterých byla neustále poptávka. Jejich význam, respektive význam odborů tím významně rostl.

V roce 1868 zahájila činnost tzv. *Trades Unions Congress*, tj. federace odborových svazů, která obhajovala existenci nezávislé politické organizace pracující vrstvy. Později vedla ke vzniku *Labour Representation Committee*, budoucí základny *Labour Party*.¹⁴⁷

K významnějšímu rozšíření odborů došlo až v 80. a 90. letech 19. století; v roce 1859 bylo v odborech registrováno zhruba 600 000 členů,¹⁴⁸ zatímco v roce 1900 to již byly téměř 2 miliony pracujících, tedy přibližně 13 % pracujících obyvatel (tím je myšleno 13 % z pracující vrstvy).¹⁴⁹ S rostoucím významem odborových svazů rostlo i sebevědomí pracující vrstvy.

Díky členství v odborech mohli dělníci získat různé výhody jako například pohřební příspěvek, nemocenské dávky, nebo podporu v nezaměstnanosti. Továrníci ze střední viktoriánské éry se k odborovým svazům chovali – na rozdíl od svých předchůdců ze 30. let 19. století – mnohem tolerantněji; uvědomovali si totiž výhodu zástupců odborových svazů, s nimiž mohli jednat o obecných pracovních podmínkách.

Nejdůležitější otázkou změny pracovních podmínek se zdála být délka pracovní doby. V 19. století měli dělníci výrazně delší pracovní dobu než dnes. Legislativa, která by je před tímto „vykořisťováním“ ze strany zaměstnavatele ochránila, byla minimální. V roce 1815 se průměrná pracovní doba pohybovala okolo 12-14 hodin denně s maximálně dvěma půlhodinovými přestávkami na jídlo.¹⁵⁰ Zákony postupně zkracovaly pracovní dobu, a to na 6,5 hodiny denně pro děti, 10 hodin denně pro ženy a mládež. Vzhledem k tomu, že muži – dělníci

¹⁴⁷ Evans, R. J.: *The Victorian Age 1815-1914*, London 1958, s. 275.

¹⁴⁸ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 66. Srv. Fraser, W. H.: *Trade Unions and Society: The Struggle for Acceptance 1850-1880*, London 1974, s. 16; Lovell, J.: *British Trade Unions 1875-1933*, London 1977, s. 21.

¹⁴⁹ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 241.

¹⁵⁰ Evans, R. J.: *The Victorian Age 1815-1914*, London 1958, s. 6.

nemohli zvládnout provoz továrny sami, platilo to samé i pro ně, i když neoficiálně. Proslulý „anglický týden“, tedy volné sobotní odpoledne,¹⁵¹ existoval v několika továrnách již před rokem 1850, kdy byl formálně schválen.

Dělníci v zemědělství měli systém pracovní doby poněkud odlišný. V létě pracovali od šesti ráno do šesti večer, v době sklizně dokonce do osmi večer, zatímco v zimě pouze od sedmi ráno do pěti odpoledne.¹⁵² V průběhu dne měli většinou 1,5 hodiny na jídlo a v neděli pracovali jen 3-4 hodiny.

Nejméně volného času v rámci pracovního týdne měli sloužící. Až na konci 19. století získali někteří z nich standard půldenního volna týdně. Většina z nich ale pracovala v domě po celou dobu bez pravidelné pracovní doby, a to většinou od pěti ráno až do doby spánku.

Mzda

Rozsah příjmů střední vrstvy měl velké rozpětí, což vycházelo z různých úrovní společenského postavení. Roční příjem například majitele loděnice, zástupce vyšší střední vrstvy, se mohl pohybovat okolo 1 000 liber, zatímco některý z jeho úředníků, zástupce nižší střední vrstvy, vydělával pouhé 2 libry týdně.¹⁵³ Do stejné příjmové skupiny patřilo i duchovenstvo, vojenští úředníci a učitelé, jejichž zaměstnání bylo považováno za špatně placené. Pracovní podmínky vyučujících se ještě zhoršily poté, co se v 60. letech 19. století na základě zákona *Revised Code* zavedl nový systém odměňování. V roce 1875 činila průměrná roční mzda kvalifikovaného učitele 109 liber ročně, zatímco mzda kvalifikované učitelky dosahovala v průměru 65 liber ročně.¹⁵⁴ Někteří vyučující ani neměli potřebnou kvalifikaci. Na přelomu let 1859-1860 žilo v samosprávných městech Anglie a Walesu celkem 2,1 milionu dospělých mužů, z nichž 20,6 % vydělávalo minimálně sto liber ročně.¹⁵⁵

K výrazným rozdílům docházelo i v rámci pracujících vrstvy. Dělnická aristokracie a služebnictvo měly podstatně vyšší mzdu než nekvalifikovaní dělníci, i když některá zaměstnání nekvalifikovaných dělníků nabízela lepší plat; například

¹⁵¹ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 274-275.

¹⁵² Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 80.

¹⁵³ Black, J. – Macrailld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 106.

¹⁵⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 47. Srv. Tropp, A.: *The School Teachers: The Growth of the Teaching Profession in England and Wales*, London 1957, s. 18-40; Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*, Oxford 1933, s. 252.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 35-36. Srv. Rubinstein, W. D.: *The Size and Distribution of the English Middle Classes in 1860*, in: *Historical Research*, Vol. 61, 1988, s. 65-89.

rubáči uhlí si vydělávali obdobně jako kvalifikovaný řemeslník. Velkou roli ve výši mzdy hrála také oblast, kde si dělník hledal práci. „Propast“ mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky byla obrovská, a to jak podle společenského postavení, tak podle odměn. Mzdy dětí se od mezd dospělých lišily zhruba do 14 let dítěte; děti v tomto věku přecházely na plnou mzdu dospělého.¹⁵⁶

Dělníci v oblasti výroby železa si na konci 19. století vydělávali v průměru 2-3 libry týdně.¹⁵⁷ Horníci, strojníci a stavitelé lodí si mohli odnést domů přes 20 šilinků za týden. Pouze v oblasti tkalcovství se mzdy muže a ženy pohybovaly na stejné úrovni. Příjem pouličního prodejce a menší domácí výpomoci se pohyboval okolo 3-4 šilinků za týden.¹⁵⁸

Ve 40. letech 19. století si mohl zemědělský dělník na venkově vydělat 9-10 šilinků za týden, zatímco kvalifikovaný dělník ve městě mohl pobírat týdenní mzdu 18 šilinků při 64-hodinové pracovní době.¹⁵⁹ V letech 1879-1881 se mzda zemědělského dělníka dostala již nad hranici 13 šilinků.¹⁶⁰ I přesto, že se v poslední čtvrtině 19. století platy v zemědělství zvyšovaly, zůstala většina anglických zemědělských dělníků na spodní platové hranici. K výrazné změně nedošlo ani ve druhé polovině 19. století, kdy byl nedostatek pracovní síly v zemědělství; navýšení mezd bylo minimální.

Zemědělství dělníci dostávali část mzdy v naturáliích. Zaměstnavatel jim mnohdy zajistil ubytování zdarma, nebo za zanedbatelný nájem. Navíc mohli dostávat topivo, například rašelinu nebo tzv. hlodáš evropský, dále pak mléko, brambory, zeleninu, občas i pytel mouky za standardní sazbu nebo i buček.¹⁶¹

Pracující žena

V letech 1851-1891 se procento zaměstnaných žen v Anglii a Walesu snížilo z 28,5 % na 25,4 %.¹⁶² Jedním z důvodů byla industrializace a novelizace zákona v pracovní sféře, které ženám snižovaly pracovní příležitosti. Situace se změnila až ve druhé polovině 19. století, kdy se vytvořily nové pracovní pozice prodávajících

¹⁵⁶ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 75.

¹⁵⁷ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 226.

¹⁵⁸ Black, J. – Macraill, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 103.

¹⁵⁹ Evans, R. J.: *The Victorian Age 1815-1914*, London 1958, s. 71.

¹⁶⁰ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 21.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 80.

¹⁶² Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 57. Srv. Higgs, E.: *Women, Occupations and Work in the Nineteenth Century Censuses*, in: *History Workshop*, Vol. 23, 1987, s. 75.

v obchodě nebo úřednic ve správě či v telefonních ústřednách. Na konci 19. století, kdy se obecně zlepšila ekonomická situace obyvatel, mohly se některé ženy z pracujících vrstvy plně věnovat domácnosti a rodině.

Pomalou se zvyšující počet neprovdaných žen hrál důležitou roli v potřebě vzdělání jako podmínce k získání dobré práce. Ženy se na kvalifikovaných pozicích, kde doposud pracovali pouze muži, objevovaly zatím sporadicky. Například v oblasti chirurgie se první ženy prosadily v roce 1871, v oblasti zubního lékařství pak v roce 1895; otvíraly tak postupně možnosti i dalším ženám.

Muži ze střední vrstvy vyvíjeli na ženy nátlak, aby zůstaly v domácnosti. Nepracující žena byla v tehdejší společnosti měřítkem úspěchu muže. Pokud musely ženy z této společenské vrstvy pracovat, stávaly se většinou společnicí nebo vychovatelkou i přesto, že pro tuto práci neměly dostatek zkušeností a schopností. Společnice musela v rámci své práce dělat poslíčka, hrát karty, být dobrou posluchačkou, předčítat a nebo jiným způsobem zabavit svou zaměstnankyni. Pozice vychovatelky nebo společnice pro ni byla jedinou prací, kterou mohla přijmout, aniž by ji to v rámci společnosti degradovalo.¹⁶³ Tato práce však byla špatně placená.

Mnohé ženy z pracujících vrstvy pracovaly celý den v továrně a večer se ještě staraly o domácnost, jiné ženy si opatřily práci na částečný úvazek nebo práci doma. Šlo například o šití, praní, výrobu panenek či zápalek, podomní prodej nebo o podnájem prostor v jejich domácnosti. Některé z nich vnímaly placenou práci jako dočasný prostředek jak dosáhnout vytyčeného cíle, například vzdělání dítěte. Práci na plný úvazek měly zejména mladé a svobodné dívky.¹⁶⁴

Společnost považovala ženskou práci oproti mužské za podřadnou, čemuž odpovídaly i horší mzdové podmínky žen. Mzda ženy se pohybovala okolo 7-8 pencí za den.¹⁶⁵ Jak jsem již uvedla, například průměrná roční mzda kvalifikované učitelky v roce 1875 činila 65 liber.¹⁶⁶ Na stejné mzdové úrovni učitelek se pohybovaly i úřednice. Tkadleny a služebné se staly nejlépe placenými ženami v zemi. V letech 1851-1891 představovaly domácí služebné a dále pak dělnice v textilním průmyslu nejpočetnější skupinu pracujících žen.

¹⁶³ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 198.

¹⁶⁴ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 57. Srv. Seccombe, W.: *Patriarchy Stabilized: The Construction of the Male Breadwinner Wage Norm in Nineteenth-Century Britain*, in: *Social History*, Vol. 11, 1986, s. 53-76.

¹⁶⁵ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 79.

¹⁶⁶ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 47. Srv. Tropp, A.: *The School Teachers: The Growth of the Teaching Profession in England and Wales*, London 1957, s. 18-40; Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*, Oxford 1933, s. 252.

Počet žen v zemědělství se ve druhé polovině 19. století příliš neměnil; získat práci ve městě pro ně totiž nebylo příliš snadné. Proto začaly vznikat různé agentury, které jim pomáhaly s hledáním práce ve městě, například Společnost přátel dívek. Nejčastěji se nabízela práce služebné. V roce 1851 v Anglii a Walesu vykonával tuto činnost zhruba milion žen, zatímco v roce 1871 téměř 1,5 milionu žen, což představovalo 46,4 % pracujících žen. V roce 1911 se tento poměr snížil na 39 % a to i přesto, že po většinu druhé poloviny 19. století počet služebných rostl.¹⁶⁷

Tehdejší společnost tento jev komentovala tak, že ženy vykonávaly doma méně domácích prací než jejich předchůdkyně, a proto rostla poptávka po služebných. Navíc jen málo žen zůstalo v této práci po celý život. Pokud se tak stalo, bylo to často proto, že se nestihly včas vdát nebo se vdávaly později než ženy z jiných profesí.

V domácích pracech se vytvořila jasná hierarchie; od služebných – myček a stájníků se mzdou 4-8 liber za rok, se stravou a jistou prací na rok, až po správce ve šlechtické rodině s příjmem až 2 000 liber za rok.¹⁶⁸ Muži v domácnostech často vnímali služebné jako vhodnou zábavu; s touto skupinou totiž přicházeli nejčastěji do kontaktu.

Migrace z venkova do měst znamenala pracovní příležitost pro kvalifikované i nekvalifikované ženy. Tento trend se nicméně měnil s přicházející nabídkou dovolených a budování hotelů na venkově na konci 19. století. Mnoho mladých dívek se tak stěhovalo na venkov za prací s ubytováním, nejčastěji na pozici služky, pokojské nebo kuchařky.

¹⁶⁷ Black, J. – Macraile, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 251.

¹⁶⁸ Zedner, L.: *Women, Crime, and Custody in Victorian England*, Oxford, s. 23.

Osmá kapitola

Zdraví

Zdraví obecně

V letech 1838-1854 se průměrný věk mužů pohyboval okolo 39,9 let a věk žen přibližně 41,9 let; po roce 1901 dosáhl průměrný věk Britů – mužů i žen – hranice 51 let.¹⁶⁹ Lidé byli vlivem špatných hygienických podmínek a chudoby vystaveni hromadným nákazám, zejména chřipkové epidemii, choleře a tyfu.

V rámci dlouhodobé snahy o reformu veřejného zdravotnictví rostl počet nemocnic v zemi; v letech 1800-1860 vzniklo více než 70 speciálně zaměřených nemocnic, například *London Fever Hospital* nebo *Kensington Children's Hospital*. Na počátku 19. století pobývalo v anglických a velšských nemocnicích v průměru pouhých 3 000 pacientů. O padesát let později se toto číslo zvýšilo na 8 000. Rozšířila se nejen kapacita lůžek, ale také možnosti vzdělání lékařů. Nemocnice se staly důležitými centry studií anatomie mrtvých těl poté, co v roce 1832 vstoupil v platnost *Anatomy Act*, podle nějž mohla být mrtvá nevyžádaná těla posílána k nim na pitvu.

Chudoba a nemoci byly významně propojeny. Nový *Poor Law Amendment Act* z roku 1834, který měl řešit otázku chudoby, chudé lidi spíše odrazoval. Mnoho lidí na pokraji chudoby žilo v přeplněných místnostech, s omezeným přístupem k čisté vodě, navíc se společným záchodem pro několik rodin, nebo bez záchodu úplně. Ti, kteří byli dlouhodobě nebo vážně nemocní, si museli najít méně náročné a tedy hůře placené zaměstnání.

Sanitary Inquiry, provedená Edwinem Chadwickem v roce 1842, upozornila na nutnost řešit celkové podmínky bydlení namísto dílčího problému chudoby jako přímé příčiny vysoké míry úmrtnosti ve městech. Poté, co vstoupil v platnost *Public Health Act*, který měl přimět místní úřady zavést regionální zdravotní reformu v případech, kdy míra úmrtnosti, měřená ministerstvem přesáhla 23 úmrtí na 1 000 osob. V roce 1875 zřídil zákon *Public Health Act* odpovědnost místních úřadů za kontrolu dodávky vody a správu systému kanalizace. Úřady měly na starosti mimo jiné pravidelný obecný úklid, odvoz odpadu a také zabavení a zničení zkaženého jídla. Měly dohlížet i na výstavbu nových pohřebišť; když bylo nutné více místa na stávajících hřbitovech, byly staré kostry a rakve zpopelněny. Úřady musely navíc

¹⁶⁹ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basingstoke 1995, s. 1.

evidovat a kontrolovat zjištěné infekční nemoci. Tzv. *Artisans' Dwelling Act* z téhož roku nařizoval místním úradům jmenovat inspektory zdraví a hygieny. Do jejich pravomoci spadala i možnost nařídit přebudování oblastí s nevyhovujícími hygienickými podmínkami.

Neustálý strach z nemocí přiměl viktoriány zajímat se více o vlastní tělo a také o to, jak funguje. Nicméně po většinu 19. století lze práci lékařů považovat za bezmocnou ve vztahu k příčině a následnému léčení nemocí. Například odmítání teorie o znečištěné vodě jako původci infekce vedlo k dalšímu šíření tyfu ve druhé polovině 19. století; symptomy onemocnění tyfem byly z počátku nerozpoznatelné od nachlazení nebo běžného případu chřipky.

K výraznému posunu veřejného zdravotnictví došlo v oblasti farmakologie. V období let 1800-1840 se podařilo objevit léky a narkotika jako morfin, chinin, kodein, jód a další.¹⁷⁰ Rovněž se identifikovaly a zařadily mnohé nemoci; tak například v roce 1883 se Robertu Kochovi podařilo oddělit bakterie cholery. To vše ve druhé polovině 19. století napomohlo k výraznému zlepšení zdraví viktoriánů.¹⁷¹ Podíl na tom měly i různé vynálezy; v 50. a 60. letech byl při vyšetřeních již běžně k dispozici stetoskop, oftalmoskop nebo krátký vědecký teploměr.

Použití celkové anestezie a antiseptické chirurgie pomohlo snížit počet úmrtí v nemocnicích. Okolo poloviny 50. let 19. století se již většina operací prováděla pod anestezií, ačkoli její užití při porodu nebylo zatím tak obvyklé. Z dostupných čísel o úmrtích způsobených použitím chloroformu je patrné, že lékaři ještě v 60. letech přesně netušili, jak anestezie funguje. V roce 1863 mělo použití chloroformu za následek 123 mrtvých.¹⁷² Je pravděpodobné, že skutečný počet mrtvých po užití chloroformu byl ale ještě vyšší. Stejně tak užití Listerova antiseptického systému přijímali lékaři velmi pomalu. Listerovy metody se běžně nepoužívaly až do 80. let.¹⁷³ Většina nemocnic tak nadále byla zapáchající a plná nečistot.

Po většinu 19. století chyběla lékařům náležitá teorie a účinná léčba mnohých zdravotních problémů. Pro většinu britských pacientů navíc představovaly drahé a mnohdy finančně nedostupné řešení. Proto se lidé obraceli na různé lidové léčitele,

¹⁷⁰ Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England*, Princeton 1993, s. 5.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 11.

¹⁷² Poovey, M.: *Uneven Developments. The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*, London 1989, s. 25.

¹⁷³ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 327. Srv. Youngson, A. J.: *The Scientific Revolution in Medicine*, London 1979, s. 42-72, 214, 120-122, 151-157.

mastičkáře a místní „moudré“ ženy. Nutno dodat, že lékařská praxe byla ženám až do konce 19. století uzavřena. Počet lékařů postupně vzrostl ze 14 415 v roce 1861 na 15 091 v roce 1881. Tento vývoj ovšem znamenal jisté zhoršení standardu pro pacienta; zatímco v roce 1861 vycházelo na jednoho lékaře 1 392 potenciálních pacientů, v roce 1881 se jejich počet zvýšil na 1 721.¹⁷⁴

Mimo skupinu specialistů nebyli ostatní viktoriánští lékaři v příliš velké úctě, byť jejich hodnocení a postavení bylo individuální; neměli garantované příjmy ani společenské postavení. Proto požadovali reformu, která by za kritéria lékařské váženosti stanovila jejich lékařskou praxi a nikoli společenské postavení. Venkovští chirurgové byli dokonce posuzováni podle názoru faráře nebo venkovského šlechtice; často se dostali do podřízené role, kdy museli vstupovat do domů zámožnějších pacientů vchodem pro hokynáře. V polovině 19. století většina lékařů nebyla zastoupena v organizacích, které tehdy řídily zdravotnictví. Tzv. *Medical Act* z roku 1858 zavedl státní registraci kvalifikovaných lékařů, kteří mohli léčit, jako základ pro státní dohled nad profesionálním zdravotnictvím.

Prodej léků představoval ve viktoriánské době výnosné podnikání. Lidé často využívali lékárny, kde jim lékárníci mohli obvykle vyhovět různými pudry na všelijaké nemoci. Rozšířené byly i lidové léky, jako například tradiční žáby nebo pojidání živých hlemýžďů k odvrácení tuberkulózy. Mezi tehdy běžnou medicínu patřilo opium, rulík obecný, digitalis, chinin, roztok arzenu, nitrát stříbra, acetát olova a další.¹⁷⁵ Opium bylo jednoduše dostupné jako lék na únavu, bolesti kloubů atd.

Nicméně v průběhu druhé poloviny 19. století se uvedená léčiva stávala stále méně oblíbená. Tehdy je totiž mohl prodávat kdokoli přímo na ulici, aniž k tomu potřeboval licenci či zvláštní školení. Patentované, avšak neúčinné, nebo dokonce zdraví škodlivé léky se tehdy používaly ve velkém množství. *Pharmacy Act* z roku 1868 se pokoušel o kontrolu prodeje známých jedů; jeho vliv na patentované léky a opium byl však minimální.

Důležitou roli v této době hrály nemoci respektive epidemie, které ve vlnách zasahovaly britské obyvatelstvo vlivem primitivní hygieny a nedostatečné stravy absolutně nepřipravené. Viktoriánům bylo připomínáno, že průmyslová revoluce

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 42. Srv. Buchanan, R. A.: *Gentlemen Engineers: The Making of a Profession*, in: *Victorian Studies*, Vol. 26, 1983, s. 428.

¹⁷⁵ Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England*, Princeton 1993, s. 13.

s sebou přinesla obnovu nemocí z pracovního prostředí. Dochovaná svědectví lékařských vyšetřovatelů a pracujících mluví o hrůzných případech černého kašle mezi horníky, o tzv. drtičské hnilobě nebo hrnčířském astmatu. Zdravotní komplikace jako *dyspepsia*, bolesti hlavy a nespavost byly běžnými nemocemi spíše mezi viktoriánskými vzdělanci.¹⁷⁶

Pro navenek morálně založenou viktoriánskou společnost znamenaly velkou hrozbu pohlavní nemoci. Tu měla eliminovat nebo alespoň minimalizovat řada zákonů *Contagious Diseases Acts*, vydaných v letech 1864, 1866 a 1869. Zákony zmocňovaly policii, aby ve vybraných městech, kde byla přítomna armáda, zatýkala ženy podezřelé z prostituce a zajistila jejich lékařské vyšetření. Pokud se žena odmítla podrobit vyšetření, mohl jí soudce vyšetření nařídit. V případě pohlavní nemoci mohla být držena v nemocnici až šest měsíců, jak již bylo zmíněno výše. Zákony úplně ignorovaly samotné zákaznice prostitutek, jejichž právo na sexuální přístup k ženě společnost vnímala jako legitimní.

Soubor těchto zákonů měl v řadách lékařů mnoho zastánců; proti nim stály hlavně ženy v čele s Josephine Butlerovou, která v roce 1869 iniciovala vznik *Ladies' National Association*, bojující mimo jiné za zrušení těchto zákonů. Z dostupných materiálů není možné zjistit, zda *Contagious Diseases Acts* uspěly ve vymýcení pohlavních nemocí; k jejich zrušení však došlo v roce 1886.

Duševní onemocnění, ať už deprese či horší psychické poruchy, byly diagnostikovány pouze zřídka. Například britský gynekolog Isaac Baker-Brown tvrdil, že hysterie a nervové potíže jeho pacientek byly způsobeny „vzrušením *public nervu*“, masturbací, tedy vyčerpáním celého těla; postupem času se od tohoto názoru ustoupilo. Průlomem v oblasti různých psychických či fyzických odlišností byla *Labouchere's clause* v *Criminal Law Amendment Act* z roku 1885, která se stala klíčovým omezením viktoriánských sexuálních praktik. Uváděla mimo jiné všechny formy mužských homosexuálních aktivit, ať už veřejných nebo soukromých, v mezích zákona.¹⁷⁷

O duševně nemocné ženy z vyšší nebo střední vrstvy se pečovalo v jejich sídlech nebo v soukromých, za tímto účelem zřízených domech. Stejně postižené ženy z řad pracujících vrstvy nebo chudiny byly umístěny do azylových domů.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 13.

¹⁷⁷ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 325-326. Srv. Smith, F. B.: *Labouchere's Amendment to the Criminal Law Amendment Bill*, in: *Historical Studies*, Vol. 17, 1976, s. 165-175.

Hlavním zdrojem duševních poruch byla, alespoň podle psychiatrické teorie 19. století, sexualita. Na počátku viktoriánské doby vnímala společnost masturbaci a nymfománii jako jednu z kategorií šílenství či posedlosti. Viktoriánské představy o potřebě sexuální zdrženlivosti a absence vášně byly ve velkém kontrastu oproti dřívější představě, kdy bylo takovéto omezení považováno za něco nepřírozeného.

Zdraví žen

Od viktoriánské ženy se očekávalo perfektní zdraví, jehož úroveň výrazně ovlivňovala i její životní úroveň. Zájem o její zdraví, jiný než v souvislosti s její plodností, chyběl, a to až do poloviny 20. století. V 50. a 60. letech 19. století se rozrůstala profesionální specializace gynekologie a porodnictví. Zatímco všeobecní lékaři (*general practitioners*) téměř vždy vykonávali porodnictví a často na tom svou praxi založili, specialisté ji nikdy neprovozovali; porodnictví pro ně znamenalo manuální práci a ne chirurgii.

Hlavní událostí v intimním životě ženy byla menstruace, kterou lékaři vnímali jako nezdravou. Kromě návaznosti na ženskou plodnost jí ale jinak nerozuměli, stejně tak jako nechápali ženskou homosexualitu. Společnost využívala otázku menstruace nejen jako argument proti zapojení žen ve školství, sportu a v politice, ale také jako důvod ženské podřízenosti obecně. Společnost, zejména muži, vnímala vše jako součást procesu rozmnožování; jakákoliv odchylka se považovala za nemoc.

Ženy se cítily zdravotně v pořádku, dokud byly schopné fungovat a zvládat své povinnosti. Tato představa vedla k hromadění neléčených neduhů. Kvůli nedobrovolnému utrpení a minimálnímu přístupu k vlastnímu zdraví tak ženy ignorovaly symptomy nemocí.

Viktoriánská společnost vnímala mnohé nemoci, mezi nimi i duševní choroby, jako narušení reprodukčních procesů. Viděla totiž spojitost mezi dělohou a mozkiem, zprostředkovanou nervovým systémem. Takže pokud děloha a tělo byly namáhány potraty a pravidelným vypětím, vedlo to k emocionálnímu, nervovému nebo duševnímu onemocnění.

Ženy vnímaly své zdraví jako soukromou věc, a proto o něm existuje velmi málo záznamů. Domnívaly se, že jejich zdravotní problémy způsobovaly porody, které v nich vyvolávaly strach, napětí a depresi. Tyto pocity se projevovaly u žen všech společenských vrstev. Navíc striktní soukromí sexuality a ženského těla způsobilo, že ženy nebyly připraveny na menstruaci nebo porod; ve většině případů

ani nebyly informovány. V 19. století byl porod stále nebezpečnou zkušeností a časté těhotenství mohlo výrazně ovlivnit, respektive zhoršit ženské zdraví.

Některé ženy z vyšší nebo střední vrstvy navštěvovaly terapii lékařů, která zahrnovala i poměrně nepříjemné až nebezpečné lékařské zákroky (např. klystýr) nebo přikládání pijavic na rty a krk.

Mezi duševní nemoci žen tehdy patřila anorexie, jejíž původ viděli lékaři v bezmocnosti a vzteku. Choromyslnost nebo nepřičetnost v době šestinedělí představovala 7-10 % z celkového počtu přijatých případů v azylových domech. Někteří doktoři ji přičítali špatnému mateřství; stejně tak to mohla být i neznámá reakce na porod.

Smrt

Přelidněnost a nekoordinovaný rozvoj měst vedl ke zvýšení úmrtnosti obou pohlaví. Britský historik G. M. Young popsal městské prostředí takto: „pitná voda byla znečištěná výkaly, nezdravé zamořené dvory, kde nechtělo vyrůst ani stéblo trávy, podzemní díry, kde spalo pohromadě deset až dvacet lidí, a které byly zaplavovány hniijící vodou.“¹⁷⁸ V období let 1851-1860 a 1891-1900 došlo ke zřetelnému snížení míry úmrtnosti u všech věkových skupin kromě nemluvňat.¹⁷⁹ Míra úmrtnosti se snížila o 20 %, zatímco míra dětské úmrtnosti měla sestupnou tendenci až po roce 1900.¹⁸⁰ Určitý vliv na ni mohla mít zlepšená strava a reforma veřejného zdravotnictví. Před 80. lety 19. století byly důvodem úmrtí zejména nakažlivé nemoci, zvláště tyfus, tuberkulóza, záškrť, úplavice, spála a do 60. let i cholera.¹⁸¹ Někteří odborníci se domnívali, že tyto nemoci pochází z narušeného ovzduší, jiní je vnímali jako pravděpodobnou tzv. „živou nákazu“.

Díky vyšší životní úrovni obyvatel i zvyšující se úrovni v lékařství se na konci 19. století míra dětské úmrtnosti postupně snižovala. Stejně tak méně častá těhotenství a více pozornosti, kterou matky věnovaly novorozencům, pomohly

¹⁷⁸ Maurois, A.: *Dějiny Anglie*, Praha 1993, s. 398.

¹⁷⁹ Kearns, G. – Withers, Ch. W. J. (eds.): *Urbanising Britain*, Cambridge 1991, s. 18.

¹⁸⁰ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 115.

¹⁸¹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 325-326. Srv. Thompson, F. M. L. (ed.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, 3 Vols., Cambridge 1990, iii. 188-190; Branca, P.: *Silent Sisterhood: Middle-Class Women in the Victorian Home*, London 1975, s. 65-71.

významně snížit dětskou úmrtnost,¹⁸² například aristokracie přestala dávat své děti do péče kojné.

Již od 18. století byl patrný trend zvětšujícího se rozdílu mezi počtem narozených a počtem pokřtených dětí; snižovalo se i úsilí zaznamenávat úmrtí dětí, jež zemřely nekrtěné. Proto je těžké odhadnout počty dětských skonů. Častěji umírali chlapani, ať už při porodu nebo v raném dětství.¹⁸³ Ani zákon ze 30. let a následně ze 70. let, který v Anglii zavedl povinnost registrace dětí, nedonutil rodiče, porodní báby a doktory k registraci mrtvých novorozenců. Ti totiž nedělali rozdíl mezi mrtvým novorozencem a miminkem, které přežilo několik hodin nebo dní. Neviděli důvod, proč je oficiálně registrovat; kromě toho pohřeb mrtvého novorozence byl výrazně levnější než mrtvého kojence. Hranice mezi smrtí a životem byla velmi úzká, protože lidé věřili v další život a v reinkarnaci zemřelého dítěte.

Smrt novorozenců a kojenců byla natolik častým a obvyklým jevem, že rodiče ji pravděpodobně neprožívali tak dramaticky, jak by se v dnešní době dalo předpokládat. O takovýchto neosobních reakcích existují i konkrétní svědectví.¹⁸⁴

Míra úmrtnosti nemluvnat¹⁸⁵ se do konce 19. století nesnížila; ve druhé polovině 19. století jen 3 děti ze 4-5 dětí v rodině se mohly dožít dospělosti. Ani míra úmrtnosti matek nebyla přijatelná; v roce 1847 v Anglii a Walesu zemřelo šest matek na každých tisíc živých novorozenců, kdy toto číslo je obecně považováno za podhodnocené.¹⁸⁶

Podle nezávislého průzkumu Charlese Ansella z roku 1874 byla míra dětské úmrtnosti mezi vyšší a *professional* vrstvou na úrovni 80 úmrtí na tisíc narozených dětí. Z tohoto čísla je patrné, že ani dostatek peněz a vysoká životní úroveň nebyly zárukou přežití dětí. Míra dětské úmrtnosti měla sestupnou tendenci až na přelomu 19. a 20. století.¹⁸⁷ V roce 1893 zemřelo 163 dětí z každého tisíce narozených dětí, zatímco v roce 1914 jich zemřelo jen 100 z každého tisíce narozených dětí¹⁸⁸. Sčítání z roku 1901 potvrdilo, že nejvyšší míra dětské úmrtnosti byla v průmyslových

¹⁸² Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 159.

¹⁸³ Tamtéž, s. 116.

¹⁸⁴ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 123.

¹⁸⁵ Tj. dětí do jednoho roku života.

¹⁸⁶ Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995, s. 129.

¹⁸⁷ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 115.

¹⁸⁸ Davies, N.: *Ostrovy. Dějiny*, Brno 2003, s. 58.

městech, kde byla pracující žena standardem. V nejhorsích částech největších měst umíralo v průměru osm z deseti narozených dětí do jednoho roku od narození.¹⁸⁹

Viktoriáni nevnímali smrt jako „konec všeho“, ale jako hroznou přípravu na „božský soud“, vedoucí k „nekonečné blaženosti“ nebo „věčnému trestu“.¹⁹⁰ Všechny společenské vrstvy si chtěly zajistit slušný pohřeb. Tehdejší společnost formalizovala pohřební a smuteční obřady, které způsobily expanzi tohoto odvětví. Rozvinula se nabídka služeb, zajišťující obřad, výrobu smutečních šatů a tiskovin, ale i prodej pohřebního vybavení od různých smutečních doplňků až po rakve. Velkolepé pohřební obřady vyšší vrstvy i vyšší střední vrstvy dosáhly vrcholu v 50. letech 19. století. Smuteční pravidla zámožných rodin se časem zmírnila i přesto, že se v časopisech začaly objevovat detailní směrnice pohřebních obřadů.¹⁹¹ Dlouhodobé truchlení již nebylo tak časté; mnoho vdovců se, na rozdíl od ovdovělých žen, brzy znovu oženila.

Možnost řádného pohřbu se naskytlá i chudým pracujícím lidem poté, co *Anatomy Act* z roku 1832 zavedl pohřbívání těl na náklady fary v případě podstoupení pitvy. Cesta k řádnému pohřbu vedla i skrze společnost specializovanou na životní pojištění dětí i dospělých za malé týdenní pojistné. Jednou z takovýchto společností byla i *Prudential*, založená v roce 1854, která se brzy stala největší společností v této oblasti; na počátku 70. let měla více než milion členů.¹⁹² Další možnostmi se staly tzv. přátelské společnosti (*friendly societies*)¹⁹³ pro pojištění proti nemoci a smrti. Do roku 1801 získaly *friendly societies* přes 600 000 členů,¹⁹⁴ zatímco v roce 1872 již více než 4 miliony členů a spravovaný fond s více než 12 miliony liber.¹⁹⁵ Převážná část těchto členů pocházela z řad pracujících vrstvy. Viktoriáni jako první začali od 80. let 19. století používat techniku kremace.

¹⁸⁹ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 124.

¹⁹⁰ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 328.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 329; Adburgham, A.: *Shops and Shopping 1800-1914*, London 1964, s. 64.

¹⁹² Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 201.

¹⁹³ Seskupení pracujících různých profesí, sdružená za účelem finálního zabezpečení (pojištění).

¹⁹⁴ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 201.

¹⁹⁵ Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972, s. 119.

Devátá kapitola

Životní styl a trávení volného času

Životní styl obecně

V 19. století došlo v Británii k postupné přeměně společnosti, která se začala nově orientovat, pokud jde o majetkové záležitosti, na peníze místo původních nemovitostí. To bylo způsobeno, mimo jiné, postupným přebytkem peněz v domácnosti i po pokrytí jejích základních potřeb. Ve viktoriánské společnosti panoval silný nesouhlas se zahálkou; společnost vnímala fyzický trénink jako nástroj psychického cvičení. V 80. letech 19. století se zájem společnosti o trávení volného času ještě zvýšil. Napomohlo tomu i stále častější využívání veřejných městských ploch pro společenské aktivity místních obyvatel.

Na konci 19. století nebyl „kult sportu a zábavy“ již jen symbolem bohatých. Zábava a sportovní aktivity ve městech dosáhly lepší organizace, větší kapacity, a tím i většího počtu diváků. Snad největší změnou ve druhé polovině 19. století byl rostoucí počet a různorodost venkovních aktivit. Základy a pravidla mnoha moderních sportů, například kriketu, fotbalu, rugby a tenisu pocházely právě od viktoriánů. Do sportu se také dostalo více komerce a soutěžního podtextu. Nicméně v důsledku rozšířené nabídky aktivit pro volný čas se postupně snižoval počet osob, které chodily v neděli do kostela.

Některé aktivity vyžadovaly finanční i správní podporu jako například knihovny, čítárny, kluby pracujících mužů, lázeňské domy nebo hudební sály. Právě hudební sály se těšily velkému zájmu u obyvatel, a to zejména pěvecká, taneční nebo divadelní vystoupení. Hudební sály se tehdy nacházely v každém městě bez ohledu na jeho velikost. Na konci 19. století se některé ze sálů díky nové technologii přeměnily v kina; v roce 1914 se v zemi nacházely čtyři tisíce kin.¹⁹⁶ Hudební sály se začaly zřizovat již ve 30. letech 19. století. Někde vznikala i samostatná divadla, která se těšila větší vážnosti. Tomu ve 40. letech pomohla i úprava zákona, která jejich program omezila na hraní seriózních her. Nicméně divadlo patřilo mezi drahé a exkluzivní aktivity.

Ve všech vrstvách viktoriánské společnosti se rozšířilo i čtení, zejména Dickensových románů. Přesto někteří členové společnosti vnímali čtení jako

¹⁹⁶ Black, J. – Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003, s. 118.

„nebezpečné“, protože podle nich mohlo vést k ignoraci a k diletantismu, a ženám dávalo možnost uvažovat o svobodě a jejich možnostech v životě.

V důsledku vyšších standardů profesionálního chování se zvyšovaly i životní standardy společnosti. Začaly vznikat různé sportovní kluby a zájmové spolky, například fotbalové kluby nebo turistické či horolezecké kluby. Celkem se v takovýchto spolcích registrovalo přes milion členů.¹⁹⁷ Ve druhé polovině 19. století došlo k mírnému poklesu klubových členství v průmyslových regionech, kde se vytvářely odnože spolků již od 40. let 19. století. Zakládaly se i církevní přátelské spolky, které měly propagovat model osobního sebezdokonalování pod kontrolou církve.

Na počátku 19. století byla většina sportů výsadou převážně vyšší vrstvy, ale v průběhu století se sporty zpřístupnily i nižším společenským vrstvám. Nejoblíbenější sporty kriket a fotbal se staly národní zábavou. Kriketu, jednomu z britských nejkonzervativnějších sportů, náleželo prvenství v popularitě. Fotbal se hrál původně mezi žáky z řad šlechty a střední vrstvy, až později se stal doménou pracujících, zatímco v ostatních sportech nebyla společenská klasifikace tak výrazná. Většina džentlemenů skončila s fotbalem nebo kriketem po dokončení školy.

Mezi další sporty patřila například amatérská atletika a koňské dostihy, které přitahovaly obrovské množství lidí a staly se populární zejména mezi městskou pracující vrstvou. Dostihy, původně jako zábava na venkově, se plynule přenesly i do měst. Koňské dostihové dráhy se ve viktoriánské době často nacházely na soukromém oploceném pozemku, kde majitelé vybírali poplatek za vstup a kde stála i tribuna. Diváci z řad pracující vrstvy měli vyhrazena svá místa a dokonce i vlastní sázkové zařízení, stejně jako šlechta.

Běžecké soutěže byly běžné již na počátku 19. století, ale tehdy ještě postrádaly jakoukoli organizaci; profesionálové běhali s amatéry, zaznamenané časy a vzdálenosti, pokud se vůbec zapsaly, byly nespolehlivé. Atletika v moderním smyslu byla plně výtěžkem střední viktoriánské éry.¹⁹⁸

Jak se šířila „sportovní mánie“, vznikaly návrhy pro nové hry bez omezení pohlaví, věku nebo zdravotního stavu. Mezi takové sporty se řadil například tenis nebo badminton. Krátce po roce 1850 si viktoriáni začali zřizovat na zahradách

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 120.

¹⁹⁸ Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England*, Princeton 1993, s. 129.

tenisové kurty. Nicméně ani tenis, ani badminton nepřitahovaly takovou pozornost jako například zmiňovaný kriket.

Rozvíjela se i lukostřelba, gymnastika, šerm, jízda na koni, později i hokej, baseball, veslování, golf, specificky britská forma pozemního hokeje, kulečník, míčová hra s raketami, tenis, badminton, lakros, koule (koulovaná), šerm krátkou holí, jízda na kole, box a zápasy.¹⁹⁹ Většina z těchto sportů vznikla až v 19. století. Další viktoriánskou novinkou bylo již zmíněné horolezectví, které si stejně jako kriket, veslování a atletika získalo respekt a zájem zástupců střední vrstvy. V 80. let 19. století, kdy se začala jízdní kola vyrábět masově, rozvinula se i cyklistika; k tomu jí významně pomohl Dunlopův vynález pneumatiky.

Zábava na venkově vycházela z místních zvyků – podle církevního kalendáře a ročních období. Mnohé z tradičních zvyků časem upadly v zapomnění vzhledem k rozvoji zemědělství, ačkoliv velké společenské události, jako například místní trh, nadále přetrvávaly. Avšak trh byl stále častěji kritizován jako místo zlodějů, prostitutek a darebáků, a proto bylo mnoho trhů v průběhu 19. století zrušeno. Na venkově se často objevovaly „násilné“ sporty jako box nebo bitky pro menší množství diváků, a také hazardní hry. Atletické sporty jako kriket a fotbal se staly zábavou zejména dětí, nebo zábavou dospělých v rámci venkovských festivalů a slavností.

Cestování představovalo jeden z rysů viktoriánské doby, který znatelně klasifikoval společnost. Letoviska jako Bath či Brighton patřila k oblíbeným rekreačním místům vyšší šlechty a *gentry* již od 18. století; od 40. let 19. století je začali navštěvovat i zástupci střední a následně pracující vrstvy.²⁰⁰ Jednodenní výlety se díky růstu městské populace a rozvoji dopravní sítě staly novým fenoménem doby. Později, díky kratšímu pracovnímu týdnu, vyšším reálným mzdám a levné dopravě, mohli dělníci vyrážet i na populární víkendové výlety. Ještě před rokem 1870 se uchytil zvyk rekreovat se celý týden. Přímořská letoviska měla striktně oddělené koupání pro muže a ženy, pojízdné kabiny u moře; začínalo se i s pěstováním nudismu. Letoviska svým klientům nabízela promenády, kostely,

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 123.

²⁰⁰ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 366. Srv. Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 212-213, 289-291; Walton, J. K.: *The Demand for Working-Class Seaside Holidays in Victorian England*, in: *Economic History Review*, Vol. 34, 1981, s. 250-251, 254; Bailey, P.: *Leisure and Class in Victorian England*, London 1978, s. 85.

veřejné zahrady, hudební sály atd. V 90. letech se začaly objevovat i turistické a cyklistické kluby, které podporovaly výlety na venkov.

Cestování přineslo lidem jistou formu nezávislosti. Rozvoji cestovního ruchu napomohl svými aktivitami zejména Thomas Cook, který v roce 1841 začal s několika nadšenci s cestováním vlakem po Británii a později rozšířil svou nabídku i na Evropu a postupně i na další kontinenty. Možnosti cestování do zahraničí se zjednodušily po roce 1850, kdy se zjednodušil proces získávání pasu.²⁰¹ Britové měli ve střední viktoriánské době pověst vážných a přemrštěně spořádaných, vždy vybraně (někdy až dokonce nevhodně) oblečených turistů; ti brali dovolenou velmi vážně a očekávali, že je psychicky i fyzicky „obohatí“.

K nejoblíbenějším formám zábavy všech společenských vrstev patřily pití alkoholu a sex, i když střední vrstva vzbuzovala dojem, že si těchto požitků užívá jen střídavě. Samotný alkohol pily všechny společenské vrstvy, ale jen pracující vrstva popíjela na veřejnosti. Britské úřady se zajímaly o prodej a konzumaci alkoholu kvůli výnosům ze cla a daní, i kvůli veřejnému pořádku, který mohl být pitím alkoholu narušen.

Evangelíci vnímali pití jako nemorální, podryvající lidský charakter, víru a rodinné povinnosti. To se ve 20. a 30. letech 19. století týkalo lihovin, zatímco pivo bylo považováno za „neškodné“. Stát se proto snažil rozšířit jeho prodej a povzbudit tak k jeho pití na úkor tvrdého alkoholu. Průměrná roční spotřeba piva na osobu vzrostla v Británii z 19,4 galonů (přibližně 88,2 litru) v letech 1845-1849 na 33,2 galonů (přibližně 150,9 litru) v letech 1875-1879. Pití tvrdého alkoholu ve druhé polovině 19. století se ustálilo, a to průměrně na jednom galonu na osobu.²⁰²

Lidé vyššího společenského postavení pili alkohol doma, v hotelech nebo v klubech. Puby (hospody) se staly hlavním společenským centrem pracujících, některé z nich dokonce i neformálními „pánskými kluby“, kde se v horních místnostech scházeli členové *friendly societies*, odborových svazů nebo *societies* kvalifikovaných řemeslníků. Již od roku 1839 se alkohol nesměl prodávat dětem

²⁰¹ Tamtéž, s. 368. Srv. Croft, R. J.: *The Nature and Growth of Cross-Channel Traffic through Calais and Boulogne, 1870-1900*, in: *Transport History*, Vol. 6, 1973, s. 128-143; Pemble, J.: *The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in the South*, Oxford 1987, s. 33-35.

²⁰² Tamtéž, s. 353. Srv. Wilson, G. B.: *Alcohol and the Nation: A Contribution to the Study of the Liquor Problem in the United Kingdom from 1880 to 1935*, London 1940, s. 335; Girouard, M.: *Victorian Pubs*, London 1975, s. 34, 53; Harrison, B.: *Drink and the Victorians: The Temperance Question in England 1815-1872*, London 1971, s. 81-86.

mladším šestnácti let.²⁰³ V 70. letech 19. století došlo na základě nového zákona k omezení otevírací doby hospod a ke zvýšení pokuty za veřejné opilství na 10 šilinků. Hospody mohly být otevřeny ve všední dny od čtyř ráno do deseti večer a dále pak krátce v neděli brzy odpoledne a poté večer. Hospody se staly symbolem družnosti, ale zároveň i zdrojem konfliktů mezi opilci a abstinenty. Kromě hospod a hudebních sálů se budovaly i veřejné domy pro různorodou klientelu, i když oficiálně žádný džentlmen do veřejných domů nechodil.

K pitkám, rvačkám a různým deliktům docházelo více na okrajích měst. Kampaň evangelíků proti hazardním hrám vedla již ve 20. letech 19. století k zákazu loterie a následně i k zákazu veřejných heren. Zmizela tak kasina, zatímco hazardní a karetní hry džentlmenů se omezily na soukromé kluby.

Díky zavedení telegrafu a hromadné distribuci novin se ve viktoriánské společnosti rozšířilo sázení po celé zemi; nejdříve se sázelo na koně, později i na fotbal. Pouliční hry a sázky tvořily na konci 19. století přibližně 15-20 % celkových ročních zatčení.²⁰⁴

Lidé se v Británii bavili – tradičně – i, z pohledu „kontinentálců“, velmi krutými zápasy, například kohoutími a psími, nebo štváním psů na uvázaného medvěda. Jako součást morální reformy vznikla diskuze na téma využití některých zvířat. Společnost hodnotila lov zvěře jako vznešený. Naopak zvířecí zápasy, zvláště ty, na které se sázelo, byly ve 20. a 30. letech 19. století zakázány; zápasy samozřejmě pokračovaly tajně. Stejně tak pokračovaly i další krvavé sporty jako profesionální box nebo bitky, které přitahovaly pozornost morálních reformátorů.

Se zvyšováním standardu profesionálního a společenského chování rostly i životní standardy viktoriánské společnosti. Snahy střední a následně i nižší vrstvy prosadit se v politickém i společenském životě měly za následek postupné snižování významu pozemkové šlechty. Tempo a směr udával Londýn, který položil základy městského stylu a módy v Británii.

Představitelé viktoriánské vyšší vrstvy trávili většinu roku na venkovských sídlech; jen málo z nich žilo dlouhodobě v Londýně. Společenské postavení šlechty si žádalo odjet alespoň v měsících květnu a červnu do Londýna. Společensky stejně

²⁰³ Tamtéž, s. 355. Srv. Girouard, M.: *Victorian Pubs*, London 1975, s. 12; Bailey, P.: *Leisure and Class in Victorian England*, London 1978, s. 27-28, 89.

²⁰⁴ Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988, s. 331.

důležité bylo Londýn opustit, a to nejpozději v srpnu, kdy se šlechta vracela na svá panství.

Většinu venkovského života strávila šlechta společenskými aktivitami a sportem místo toho, aby spravovala a zvelebovala svůj majetek nebo se zapojila do místní správy. Takovýto způsob života vyžadoval velký dům s mnoha hostinskými pokoji a pravděpodobně i s tanečním sálem pro pořádání soukromých plesů, populárních od 70. let 19. století; dále pak stáje a kočárnu; pozemky pro farmaření, park u domu, možnost jízdy na koni, lovu a střelby.

Některá sídla byla velmi honosná, s cennými uměleckými sbírkami, knihovnami nebo botanickými sbírkami. Druhá polovina 19. století byla ve znamení modernizace, kterou prošla řada venkovských sídel. Jejich vlastníci nebo nájemci v nich nechali zřídit přívod vody a kanalizaci nebo elektrický proud, respektive elektrické osvětlení. I přes rostoucí vliv zejména střední vrstvy se viktoriánská aristokracie neselektovala s výraznějším nepřátelstvím vůči svému nákladnému životu.

Průmyslová revoluce přivedla do řad střední vrstvy mnoho zbohatlíků, kteří se snažili napodobovat životní styl vyšší společnosti, z nichž někteří dokonce usilovali o začlenění do jejích řad; díky získanému majetku se jim to v rámci „mezitřídní“ sňatkové politiky ve druhé polovině 19. století i dařilo. Členové střední společenské vrstvy, tj. obchodní privilegované vrstvy na venkově, neměli tendence soutěžit s pozemkovou šlechtou v rozsahu majetku či pronájmů; proto pro ni nepředstavovali hrozbu. Tato skupina obchodníků se pomalu zařazovala mezi *gentry* a zároveň nebyla odmítána svou původní společenskou vrstvou, tedy městskou obchodní elitou. Do svých venkovských nemovitostí investovala omezené finanční prostředky, protože nadále aktivně podnikala. I přes podobné záliby, jaké měla původní *gentry*, s ní neudržovala úzké společenské či přátelské vazby.

Oblékání

Viktoriánská móda v oblékání vycházela ze společenského postavení. Pro ty, kteří se zajímali o nejnovější módu, byly k dispozici magazíny jako *World of Fashion* z roku 1824, který od 50. let přikládal ke každému číslu papírový stříh zdarma.²⁰⁵

²⁰⁵ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 349. Srv. Burnett, J.: *A History of the Cost of Living*, London 1969, s. 342-343; Adburgham, A.: *Shops and Shopping 1800-1914*, London 1964, s. 39, 114-115; Briggs, A.: *Victorian Things*, London 1988, s. 281.

Vznešené ženy nosily šaty ze saténu, zatímco ženy ze střední vrstvy se oblékaly do merina a popelínu, a venkovští domkaři a dívky ze severních továren do zástěr. Podobné to bylo i u mužů; viktoriánský řemeslník se v neděli večer většinou oblékl do obleku, díky němuž bylo jeho společenské postavení nezaměnitelné s jakýmkoliv jiným. Nejchudší obyvatelé nosili ty nejlevnější šaty, často i několik vrstev na sobě.

V 50. letech si mohl elegantní mladý muž z města pořídit sedm různých kabátů, sedmery kalhoty, pět vest, bot a dalších doplňků za minimálně 46 liber, zatímco průměrná pracující rodina s pěti členy utratila za oblečení přibližně 6 liber za rok. Rodiny střední vrstvy se v nákladech na oblečení lišily; od rodin, které si vyráběly vlastní oblečení podle reklamních tištěných stříhů až po rodiny s příjmy 2 000 liber za rok, které za oblečení utratily 400 liber na dva dospělé a pět dětí.²⁰⁶

Ještě před rokem 1837 ustoupila dámská obnažená móda úzkých pasů viktoriánskému stylu: širokým sukní, přiléhavému korzetu, uzavřeným čepcům a šátkům přes ramena. Nové způsoby barvení daly vyniknout novým, křiklavým barvám, zejména světle fialkovo-růžové a odstínům fuksie pod jménem magenta a solferino. Poté nastoupila móda krinolíny, tj. spodničky s kuželovitou obručí, která se udržela až do 60. let. Móda tím směřovala k jednoduchosti, vycházející z pohodlných dámských šatů podle amerického vzoru. Módě v 70. a 80. letech vévodily šaty a kostýmy šité na míru, tedy anglický styl, propagovaný v Paříži. Ten nabízel blůzy s upjatým límečkem, šaty s úzkými pasy a dlouhé sukně.²⁰⁷ Od 50. let 19. století se díky technickému vývoji se začalo oblečení vyrábět masově.

Zábava

A) Zábava a sport šlechty

Šlechta věnovala pozornost převážně zábavě a sportu. Od šlechtice se tehdy očekávalo, že bude zajišťovat zábavu pro ostatní sousední aristokraty, bude provozovat sport a zároveň se bude spolupodílet na správě regionu. Vysoko v těchto tzv. povinnostech si stála zábava, ke které se šlechta stavěla velice štědře. Běžně pořádala společenské akce ve svém domě pro 40 i více hostů, kteří se poté zdrželi

²⁰⁶ Tamtéž s. 348-349. Srv. Burnett, J.: *A History of the Cost of Living*, London 1969, s. 342-343; Adburgham, A.: *Shops and Shopping 1800-1914*, London 1964, s. 39, 114-115; Briggs, A.: *Victorian Things*, London 1988, s. 281.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 349-350. Srv. Adburgham, A.: *Shops and Shopping 1800-1914*, London 1964, s. 53-55, 91-92, 133-134, 185-186, 220-227; Gernsheim, A.: *Victorian and Edwardian Fashion: A Photographic Survey*, New York 1981, s. 45-54, 72-74; Rubinstein, D.: *Cycling in the 1890s*, in: *Victorian Studies*, Vol. 21, 1977, s. 62-68.

klidně i na 2 týdny. Během takového pobytu se ženám nabízel standardní denní program s vyjížděnkou na koni, kriketem nebo lukostřelbou. Ve večerních hodinách pak byla připravena hudba, karty a kulečnick. V momentu, kdy večerní společnost opustily dámy, převlékli se muži do speciálního obleku a odebrali se do kuřácké místnosti.

Venkovský lid se zajímal o to, jak žily místní prominentní rodiny. Šlechtici pořádali na svých panstvích slavnosti a párty a zvali na ně i místní obyvatele, aby s nimi oslavili například zletilost svých nejstarších synů. Velká přehlídka hudby, ohňostroj a jídlo ohromovaly vesničany. Stejnou podívanou měli i při pohřbu šlechtice, jehož náklady na procesí dosáhly někdy i tisíců liber. Někteří šlechticové tak vzbudili zájem až dvou tisíc účastníků. I přes zmíněný přepych a rozmařilost byl v 19. století u šlechty patrný posun oproti někdejšímu „hříšnému a lehkovážnému způsobu života“.

Členové aristokracie si ve svých honosných sídlech udržovali a dále rozšiřovali umělecké sbírky. Ale na konci 19. století se šlechta, znuděná svými uměleckými poklady, začala zajímat spíše o cenné papíry a akcie; mnoho původně soukromých sbírek tak přešlo do muzeí a galerií.

Sport neznamenal pro Brity jen požitek, ale zároveň i jakousi společenskou povinnost, kterou brali velmi vážně. Koňské dostihy patřily mezi méně exkluzivní sporty, stejně tak jako móda či hazardní hry. Výjimku představovalo amatérské veslování, které bylo převážně v rukou *gentry*; pěstovalo se rovněž na univerzitách. Lovecké sporty jako střelba, lov a rybaření, se řadily převážně mezi koníčky nepracujících dobře postavených mužů. Naopak myslivost, závody koní nebo kočárů, box a kohoutí zápasy vnímala společnost za velmi nevhodné, i přesto patřily k velmi populárním mezi zámožnými mladými muži.

Již od dětství jezdila šlechta na koni; v dospělosti se zajímala o koňské dostihy, lov, střelbu a kriket. Ten byl nadále doménou vyšších společenských vrstev. Nicméně ve druhé polovině 19. století se rozšířila skupina amatérských hráčů z řad střední vrstvy, která převzala prim na úkor profesionálních hráčů.

Ve druhé polovině 19. století se staly koňské dostihy velmi populární. Aktivní účast, tedy s vlastními koňmi, na koňských dostizích představovala velké finanční břemeno a byla tak vymezena jen pro zámožnější osoby. Tento sport přitahoval diváky nejen svou vzrušující podívanou, ale i možností sázek. Již ve 40. letech nahradili bookmakeři se svými sázkovými listy dřívější nezákonné dostihové

sázky; bookmakeři se zaměřovali zejména na městské pracující obyvatele.²⁰⁸ Lidé společensky výše postavení mohli sázet na místě, nebo přes poštovní sázkaře na bázi půjčky.

I lov patřil k nákladným sportům; mnoho lovů se organizovalo na bázi předplatného. Až do roku 1831 byla honitba ze zákona výsadou majitelů půdy; později se souhlasem pronajímatele i privilegiem nájemců. Pro účast na honitbě bylo nutné získat pozvání od majitele soukromého revíru. Takové pozvání se obvykle omezilo na vyšší společnost,²⁰⁹ i když později se lov i kriket zpřístupnil i *professional men* a podnikatelům z velkých měst. Lov zažil svůj vrchol v letech 1850-75. Nejčastěji se stopovala a lovila vysoká zvěř nebo se stříleli ptáci.

B) Zábava a sport střední vrstvy

Příslušnost ke střední vrstvě vyžadovala kromě finančních požadavků i bezúhonnou pověst. Veškeré aktivity nejlépe vedených rodin střední vrstvy se organizovaly za účelem zlepšení charakteru a demonstrace vlastní bezúhonnosti.

Ve druhé polovině 19. století preferovala střední vrstva, žijící na předměstí, více soukromí; u svých domů si začala budovat zahrady a živé ploty.²¹⁰ Její život vedl k oddělení aktivit mužů a žen, kdy ženy byly stále více omezovány pouze na oblast domova a dětí, zatímco muži se pohybovali mezi domovem a veřejným životem. I rodinné a společenské akce v domech vyšší střední vrstvy probíhaly odděleně. Po večeři strávili muži zbytek večera v oddělené společnosti u portského a doutníků, zatímco pro ženskou společnost byly vyhrazeny jiné prostory. Napodobovaly tak život vyšší společenské vrstvy.

Ženy ze střední vrstvy se zajímaly o zpěv, hudbu a čtení. Na trhu byla k dispozici řada mravních a povznášejících příběhů, které se pak předčítaly v rodinném kruhu. Ženy se také věnovaly vyšívání a šití. Obecně se tedy dá mluvit o stereotypní zábavě.

Na počátku 19. století vnímala střední vrstva sport jako venkovní zábavu relativně zámožných lidí a nejevila o něj zájem. Ovšem na konci století to byli právě průmyslníci a obchodníci, kteří reprezentovali nadšené sportovce na hřišti, při lovu či honitbě na venkově. Změna nastala ve 40. letech 19. století, kdy zbohatlíci začali

²⁰⁸ Tamtéž, s. 360. Srv. Vamplew, W.: *The Turf: A Social and Economic History of Horse Racing*, London 1976, s. 41, 203.

²⁰⁹ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 37-38.

²¹⁰ Kearns, G. - Withers, Ch. W. J. (eds.): *Urbanising Britain*, Cambridge 1991, s. 34.

vstupovat do lovu, do té doby výsadní zábavy šlechty. Seznam nájemců honitby se neomezoval již jen na šlechtu, i když ta v něm stále převažovala.

Stopování vysoké zvěře bylo vymezeno jen pro nejbohatší z elity obchodníků, kteří si mohli takový výdaj dovolit. Mezi ně se v 70. letech zapojili i členové americké vyšší společenské vrstvy. Méně náročná a celkově i méně nákladná byla střelba tetřevů, dále pak bažantů a koroptví, která byla až do roku 1831 výsadou šlechty. Od 50. let 19. století se do těchto sportů zapojili s velkým nadšením i obchodníci a začali si pronajímat či kupovat malé revíry na honitbu, někdy i malé farmy nebo jen několik akrů neobdělané půdy. Sporty jako horolezectví, atletika a veslování se pro jejich finanční i časovou náročnost staly doménou zejména vyšší střední vrstvy.

Komunita střední vrstvy se věnovala i kultuře. Právě rodiny z této vrstvy podpořily ve druhé polovině 19. století návštěvnost provinčních divadel a hudebních sálů. Střední vrstva po vzoru šlechty začala ještě v 1. polovině 19. století navštěvovat oblíbená přímořská letoviska.

C) Zábava a sport pracujících vrstvy

Na počátku viktoriánské éry měla pracující vrstva nepatrné možnosti zábavy v minimálním volném čase. Ve druhé polovině 19. století získali pracující na základě zákona půldenní sobotní volno. Sobotní odpoledne a večer se tak pro ně staly klíčovým momentem pracovního týdne. Zároveň se zábava pro ně stala mnohem dostupnější. Nicméně placená dovolená zůstala výjimkou mezi manuálně pracujícími až do konce 19. století.²¹¹ Nejdříve jednodenní a později víkendové výlety se staly trendem pracujících zejména ve druhé polovině 19. století;²¹² navštěvovali místa jako například Southend nebo Cleethorpes. Některé továrny dokonce organizovaly hromadné výlety, které si dělníci a továrníci hradili společně z pravidelně ukládaných malých částek.

Mezi muži z pracujících vrstvy bylo oblíbené kutilství, například výroba skříní, hraček, stolů atd. Někteří dělníci si pronajíkali parcely, kde pěstovali zeleninu a květiny, a nebo zde dokonce chovali kuřata nebo prasata. Získali tím sezónní zeleninu pro svou rodinu a případné přebytky pak zpeněžili. Všechny tyto aktivity,

²¹¹ Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846-1886*, Oxford, s. 357. Srv. Cunningham, H.: *Leisure in the Industrial Revolution c. 1780-1880*, London 1980, s. 146-148; Bailey, P.: *Leisure and Class in Victorian England*, London 1978, s. 80.

²¹² Tamtéž, s. 366. Srv. Walton, J. K.: *The Demand for Working-Class Seaside Holidays in Victorian England*, in: *Economic History Review*, Vol. 34, 1981, s. 252-253, 258-259.

zahradničení, rybaření, chov holubů a holubí závody, chov kanárů a psů, vyžadovaly prostor a volné finanční prostředky. Tím se tyto aktivity před 80. lety 19. století vymezovaly na lépe placené a kvalifikované pracovníky.

Fotbal se stal brzy komerční záležitostí a téměř výhradně sportem pracujících, zejména poté, co bylo uzákoněno sobotní půldenní volno. K další podívané patřila i amatérská atletika, koňské dostihy a box, které přitahovaly obrovské množství lidí a staly se populární zejména mezi městskou pracující vrstvou. Sázení, především na koňské dostihy, se v této společenské vrstvě rozšířilo zejména v 80. letech 19. století.

Venkovská hospoda představovala nejen společenské centrum, ale i důležité pracovní místo, kde zemědělci, obchodníci a zprostředkovatelé řešili své obchodní záležitosti. Na vesnici existovaly dva typy hospod. První, tzv. pivnice, určená pro zemědělce, obchodníky a kvalifikované řemeslníky, a druhá, hospoda vymezená spíše pro nižší vrstvu zákazníků.²¹³ V průběhu 19. století rozšířily britské hospody svou nabídku o zábavní prvek jako například šipky, házení kroužků na kolíky nebo koule.

Protože divadlo byl pro pracující vrstvu zatím nedostupné, našla si jeho ekvivalent v hudebních sálech, kde pro ně byla připravena kombinace hudby, komedie, jídla a pití. Hudba a zpěv tvořily důležitou část kultury pracující vrstvy. Ve 40. letech 19. století vznikly z běžného popěvování pracujících v hospodách či v tzv. hudebních salónech. Na počátku 50. let se z nich staly profesionální a komerčně zaměřené hudební sály. Na konci viktoriánské éry měla většina měst v Británii minimálně jednu kapelu. Mnoho z nich bylo spojeno s jednotlivými továrnami nebo šachtami, ostatní vznikly v rámci místní komunity. Jejich posluchači taktéž pocházeli z řad pracující vrstvy.

Růst příjmů pracující vrstvy v poslední čtvrtině 19. století jí umožnil pravidelně sázet, zejména na koňské dostihy a fotbal. Způsob, jakým pracující trávili volný čas, znepokojoval pozorovatele z řad střední vrstvy; ti se snažili na pracující vrstvu morálně působit.

²¹³ Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976, s. 174.

Závěr

Britská společnost 19. století, ovlivněná – mimo jiné – dalekosáhlými důsledky průmyslové revoluce, procházela významnými sociálními změnami. Z tohoto důvodu došlo k dalšímu členění základních společenských vrstev. Viktoriáni byli přesvědčeni o poklesu „morální úrovně“ společnosti, a proto se snažili o nápravu; tato náprava měla podle nich začít u ženy (ženy-matky). Ke zmiňované mravní reformě společnosti se, minimálně navenek, hlásila zejména střední vrstva. Právě ta hrála, dle mého názoru, po většinu 19. století klíčovou roli, a to jak v oblasti zákonodárství, tak i v oblasti společenské a etické.

Rodina se stala „základním kamenem“ viktoriánské společnosti. Společnost si kladla za cíl posílení „kultu“ viktoriánské rodiny; tento úkol vložila především do rukou viktoriánské ženy. Viktoriánská žena tak měla být sama vzorem ideálu lidské ctnosti a cudnosti. Zejména kvůli výše uvedenému se tehdejší společnost bránila posílení jiné než sociální role viktoriánské ženy; stavěla se proti pokusům o zrovnoprávnění žen s muži, zejména v oblasti vzdělání a práce. Po většinu 19. století tak britská společnost odsuzovala spíše sporadické pokusy žen, nejčastěji z řad střední a vyšší společenské vrstvy, o seberealizaci. V poslední čtvrtině 19. století však již proces posílení pozic viktoriánských žen ve společnosti nebylo možné zastavit. Ženy se začaly prosazovat nejen v oblasti vyššího vzdělání (jako studentky univerzit), ale i v pracovní sféře.

Společenské změny ve viktoriánské společnosti zapříčinily, mimo jiné, i změnu životního stylu. V tomto kontextu došlo k viditelnému zmenšení velikosti viktoriánské rodiny, které se postupně projevilo ve všech společenských vrstvách. Tento pokles přinesl Viktoriánům na konci 19. století vyšší životní standard, včetně pracujících vrstvy.

Pro oblast práce byly v 19. století charakteristické snahy pracujících o zlepšení svých pracovních podmínek, zejména o zvýšení mzdy, zkrácení pracovní doby a rozšíření volna respektive zavedení dovolených. Právě tyto změny umožnily rozvoj v oblasti zábavy a sportu, nově i pro pracující vrstvu. V Británii v 19. století tak došlo k „sportovnímu a dovolenkovému boomu“, zejména v přímořských letoviscích, ale i mimo ně.

Britské zákonodárství v 19. století významně ovlivnilo stav vzdělání a zdravotnictví. Kromě výše zmíněného postupného prosazování se žen-studentek

v oblasti vyššího studia se upravily také podmínky základního vzdělání dětí, včetně zavedení povinné školní docházky. V oblasti zdravotnictví, bydlení a veřejné infrastruktury došlo rovněž k podstatnému zkvalitnění; v platnost vstoupily zákony a nařízení, stanovující povinné úpravy infrastruktury, například kanalizace, vodovodu, ale také minimální požadavky na výstavbu domů, atd.; rozšiřovala se i síť komunikací. Vynálezy léků a lékařských přístrojů, stejně jako zavedení některých metod, podporujících hygienu pacientů i zdravotnických zařízení, pomohly spolu s výše uvedenými úpravami zákonodárství k viditelnému snížení míry úmrtnosti (pokles míry úmrtnosti kojenců však byl, oproti ostatním věkovým skupinám, na konci 19. století minimální).

Na základě výsledků této práce lze říci, že postavení viktoriánské ženy nebylo „jednoduché“ ani „povzbudivé“, včetně členek vyšší společenské vrstvy. Ačkoli po většinu 19. století můžeme sledovat spíše individuální a ne právě úspěšné snahy o posílení veřejné společenské role ženy, můžeme přesto říci, že zejména v poslední čtvrtině 19. století došlo k patrnému pokroku, především v oblasti zákonodárství a vzdělání, který umožnil ženám zlepšit své postavení v soukromém i veřejném, respektive profesním životě. Právě tehdy začal dlouhodobý proces ženské emancipace.

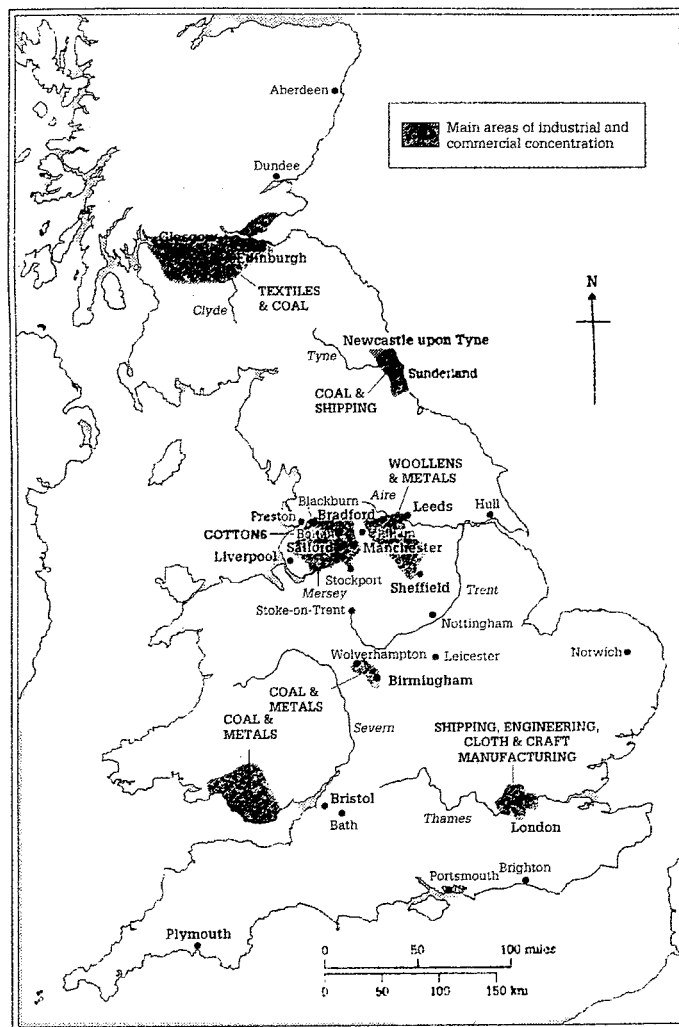
Ačkoli cílem této diplomové práce bylo přispět k analýze role viktoriánské ženy (rodiny), má tato práce na několika místech časové i tématické přesahy. Domnívám se, že tyto přesahy umožňují především lepší porozumění souvislostem mezi viktoriánskou dobou a obdobím, jež této éře předcházelo. Zmíněné přesahy přispěly i k jasnějšímu „vykreslení“ obrazu britské ženy a její role ve společnosti v rámci 19. století.

Domnívám se, že tato práce by mohla být základem pro další (podrobnější) zpracování problematiky viktoriánské ženy (rodiny), nebo její části, které by vycházelo z vydaných i nevydaných pramenů, tj. z korespondence, deníků či jiných záznamů vybraných zástupců jednotlivých společenských vrstev atd.

Přílohy

D)

Průmyslová a městská Británie v polovině 19. století

Zdroj: Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846–1886*, Oxford 1998, mapa č. 1

II)

Pět hlavních pracovních kategorií žen v Anglii a Walesu, 1841-1891
(v tisících)

Oblast	1841	1851	1861	1871	1881	1891
Domácí práce	989	1 135	1 407	1 678	1 750	2 036
Textilní průmysl	358	635	675	726	745	795
Odívání/oděvnictví	200	491	596	594	667	759
Profesionální zaměstnání	49	103	126	152	203	264
Zemědělství, atd.	81	229	163	135	116	80

Zdroj: Sčítání Anglie a Walesu z roku 1911

III)

Počet zaměstnaných žen v rámci sčítání Velké Británie v letech
1841-1911 (v milionech)

Stav	1841	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1911
Zaměstnaná	1,8	2,8	3,3	3,7	3,9	4,5	4,8	5,4
Nezaměstnaná	5,4	5,3	5,8	6,4	7,6	8,5	10,2	12,0

Zdroj: Sčítání Anglie a Walesu, 1911; Sčítání Skotska, 1911

Prameny a literatura

- Abramsová, L.: *Zrození moderní ženy. Evropa 1789-1918*, Praha 2005
- Adburgham, A.: *Shops and Shopping 1800-1914*, London 1964
- Anderson, M: *The Social Implications of Demographic Change*, in: Cambridge Social History of Britain, Cambridge 1990
- Anderson, M: *The Social Position of Spinsters in Mid-Victorian Britain*, in: Journal of Family History, Vol. 9, 1984
- Avery, G.: *Victorian People in Life and in Literature*, New York 1970
- Bailey, P.: *Leisure and Class in Victorian England*, London 1978
- Banks, J. A.: *Victorian Values: Secularism and the Size of Families*, London 1989
- Banks, J. A.: *Feminism and Family Planning in Victorian England*, Liverpool 1964
- Baxter, R. D.: *National Income: The United Kingdom*, London 1868
- Black, J. - Macrauld, D. M.: *Nineteenth-Century Britain*, New York 2003
- Branca, P.: *Women in Europe since 1750*, London 1978
- Branca, P: *Silent Sisterhood: Middle-Class Women in the Victorian Home*, London 1975
- Briggs, A.: *The Making of Modern England 1784-1867. The Age of Improvement*, New York 1959
- Briggs, A.: *Victorian Things*, London 1988
- Buchanan, R. A.: *Gentlemen Engineers: The Making of a Profession*, in Victorian Studies, Vol. 26, 1983
- Burnett, J.: *A Social History of Housing 1815-1985*, New York 1980
- Burnett, J: *A History of the Cost of Living*, London 1969
- Burnett: *Plenty and Want: A Social History of Food in England from 1815 to the present day*, London 1966
- Burstyn, J. N.: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*, London 1980
- Caine, B.: *Victorian Feminists*, Oxford 1993
- Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*, Oxford 1933
- Croft, R. J.: *The Nature and Growth of Cross-Channel Traffic through Calais and Boulogne, 1870-1900*, in: Transport History, Vol. 6, 1973

- Cunningham, H.: *Leisure in the Industrial Revolution c. 1780-1880*, London 1980
- Daunton, M. J.: *Housing*, Cambridge Social History of Britain, Cambridge 1990
- Davies, N.: *Ostrovy. Dějiny*, Brno 2003
- Delamont, S. – Duffin, L. (eds.): *The Nineteenth-Century Woman. Her Cultural and Physical World*, London 1978
- Dennis, R.: *English Industrial Cities of the Nineteenth Century: A Social Geography*, Cambridge 1986
- Dyhouse, C.: *Feminism and the Family in England 1880-1939*, New York 1989
- Dyos, H. J. – Wolff, M. (eds.): *The Victorian City*, London 1973
- Dyos, H. J.: *The Slums of Victorian London*, in: *Victorian Studies*, Vol. 11, 1967
- Evans, R. J.: *The Victorian Age 1815–1914*, London 1958
- Floud, R. – McCloskey (eds.): *The Economic History of Britain since 1700. Volume 1: 1700-1860*, Cambridge 1994
- Floud, R. – McCloskey (eds.): *The Economic History of Britain since 1700. Volume 2: 1860-1939*, Cambridge 1994
- Fraser, W. H.: *Trade Unions and Society: The Struggle for Acceptance 1850-1880*, London 1974
- Garside, W. R.: *The Measurement of Unemployment: Methods and Sources in Great Britain 1850-1979*, Oxford 1980
- Gerard, J.: *Country House Life: Family and Servants, 1815-1914*, London 1994
- Gernsheim, A.: *Victorian and Edwardian Fashion: A Photographic Survey*, New York 1981
- Girouard, M.: *Victorian Pubs*, London 1975
- Greg, W. R.: *Life at High Pressure*, in: *Contemporary Review*, Vol. 25, 1875
- Haley, B.: *Healthy Body and Victorian Culture*, Cambridge 1978
- Hall, C. - McClelland, K. – Rendall, J.: *Defining the Victorian Nation: Class, Race, Gender and the British Reform Act of 1867*, Cambridge 2000
- Harrison, B.: *Drink and the Victorians: The Temperance Question in England 1815-1872*, London 1971

- Hartman, M. S.: *The Household and the Making of History*, Cambridge 2004
- Heywood, C.: *A History of Childhood. Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, Cambridge 2001
- Higgs, E.: *Occupational Censuses and the Agricultural Workforce in Victorian England and Wales*, in: *Economic History Review*, Vol. 48, 1995
- Higgs, E.: *Women, Occupations and Work in the Nineteenth Century Censuses*, in: *History Workshop*, Vol. 23, 1987
- Himmelfarb, G.: *The De-moralization of Society: From Victorian Virtues to Modern Values*, New York 1995
- Himmelfarb, G.: *The New History and the Old*, Cambridge 1987
- Hobsbawm, E. J.: *Labouring Men*, London 1964
- Hoppen, K. T.: *The Mid-Victorian Generation, 1846–1886*, Oxford 1998
- Horn, P.: *Victorian Countrywomen*, Cambridge 1991
- Host, J.: *Victorian Labour History: Experience, Identity and the Politics of Representation*, London 1998
- Chesney, K.: *The Victorian Underworld*, London 1970
- Jalland, P.: *Women, Marriage and Politics 1860-1914*, Oxford 1986
- Johnson, P.: *Saving and Spending: The Working-Class Economy in Britain, 1870-1939*, Oxford 1985
- Judd, D.: *Impérium*, Praha 1999
- Kane, P.: *Victorian Families in Fact and Fiction*, Basinstoke 1995
- Kearns, G. - Withers, Ch. W. J. (eds.): *Urbanising Britain*, Cambridge 1991
- Knight, P.: *Women and Abortion in Victorian and Edwardian England*, in: *History Workshop Journal*, Vol. 4, 1977
- Levine, G. (ed.): *The Emergence of Victorian Consciousness: The Spirit of the Age*, New York 1967
- Levine, P.: *Feminist Lives in Victorian England: Private Roles and Public Commitment*, Cambridge 1990
- Lindert, P. H. – Williamson, J. G.: *Reinterpreting Britain's Social Tables, 1688-1913*, in: *Explorations in Economic History*, Vol. 20, 1983
- Lovell, J.: *British Trade Unions 1875-1933*, London 1977
- MacLaren, A.: *Women's Work and Regulation of Family Size: The Question of Abortion in the Nineteenth Century*, in: *History Workshop*, Vol. 4, 1977
- Mason, M.: *The Making of Victorian Sexual Attitudes*, Oxford 1995

- McHugh, P.: *Prostitution and Victorian Social Reform*, London 1980
- Meacham, S.: *A Life Apart: The English Working Class 1890-1914*, London 1977
- Mingay, G. E.: *Rural Life in Victorian England*, London 1976
- Mitchell, B. R.: *British Historical Statistics*, Cambridge 1988
- Morgan, O. K. a kolektiv: *Dějiny Británie*, Praha 1999
- Mowat, R. B.: *The Victorian Age*, London 1939
- Muthesius, S.: *The English Terraced House*, London 1982
- Oddy, D. J.: *Working-Class Diets in Late Nineteenth-Century Britain*, in: *Economic History Review*, Vol. 23, 1970
- Peel, J.: *The Manufacture and Retailing of Contraceptives in England*, in: *Population Studies*, Vol. 17, 1963
- Pemble, J.: *The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in the South*, Oxford 1987
- Perkin, H.: *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, Toronto 1972
- Perkin, J.: *Women and Marriage in Nineteenth-Century England*, London 1989
- Peterson, M. J.: *Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen*, Bloomington 1989
- Poovey, M.: *Uneven Developments. The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*, London 1989
- Purvis, J., ed.: *Women's History: Britain 1850-1945. An Introduction*, London 1995
- Rákosník, J.: *Anglický chudinský zákon z roku 1834, část I – Krize alžbětinské péče*, in: *Historický obzor*, Vol. 3/4, 2007
- Rákosník, J.: *Anglický chudinský zákon z roku 1834, část II – Budování moderní chudinské péče (1814-1834)*, in: *Historický obzor*, Vol. 5/6, 2007
- Rhee, H. A.: *The Rent of Agricultural Land in England and Wales 1870-1943*, Oxford 1949
- Rubinstein, D.: *Cycling in the 1890s'*, in: *Victorian Studies*, Vol. 21, New York 1977
- Rubinstein, W. D.: *The Size and Distribution of the English Middle Classes in 1860*, in: *Historical Research*, Vol. 61, 1988

- Russett, C. E.: *Sexual Science. The Victorian Construction of Womanhood*, London 1989
- Sanders, V.: *The Private Lives of Victorian Woman: Autobiography in 19 Century England*, New York 1989
- Seccombe, W.: *Patriarchy Stabilized: The Construction of the Male Breadwinner Wage Norm in Nineteenth-Century Britain*, in: *Social History*, Vol. 11, 1986
- Seccombe, W.: *Starting to Stop: Working Class Fertility Decline in Britain*, in: *Past & Present*, Vol. 126, 1990
- Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England*, Princeton 1993
- Shanley, M. L.: *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England, 1850-1895*, London 1989
- Shiman, L. L.: *Women and Leadership in Nineteenth-Century England*, New York 1992
- Smith, F. B.: *Labouchere's Amendment to the Criminal Law Amendment Bill*, in: *Historical Studies*, Vol. 17, 1976
- Smout, T. C.: *A Century of Scottish People, 1850-1950*, London 1986
- Tebutt, M.: *Making Ends Meet: Pawnbroking and Working-Class Credit*, New York 1983
- Thompson, D.: „*I am not my Father's Keeper*“: *Families and the Elderly in Nineteenth Century England*, in: *Law and History Review*, Vol. 2, 1984
- Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, 3 Vols., Cambridge 1990
- Thompson, F. M. L.: *English Landed Society in the Nineteenth Century*, London 1963
- Thompson, F. M. L.: *The Land Market in the Nineteenth Century*, in: *Oxford Economic Papers*, Vol. 9, 1957
- Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain, 1830-1900*, Cambridge, Massachusetts 1988
- Thompson, R. J.: *An Inquiry into the Rent of Agricultural Land in England and Wales during the Nineteenth Century*, in: *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 70, 1907
- Tranter, N. L.: *Population and Society 1750-1940*, London 1985

- Tropp, A.: *The School Teachers: The Growth of the Teaching Profession in England and Wales*, London 1957
- Vamplew, W.: *The Turf: A Social and Economic History of Horse Racing*, London 1976
- Walkowitz, J. R.: *Prostitution and Victorian Society*, Cambridge 1980
- Walton, J. K.: *The Demand for Working-Class Seaside Holidays in Victorian England*, in: *Economic History Review*, Vol. 34, 1981
- Walton, J. K.: *The North-West*, in: *Cambridge Social History of Britain*, Cambridge 1990
- Walvin, J.: *Leisure and Society 1830-1950*, London 1978
- Wilson, G. B.: *Alcohol and the Nation: A Contribution to the Study of the Liquor Problem in the United Kingdom from 1880 to 1935*, London 1940
- Woods, R.: *Approaches to the Fertility Transition in Victorian England*, in: *Population Studies*, Vol. 41, 1987
- Woods, R.: *The Demography of Victorian England and Wales*, Cambridge 2000
- Youngson, A. J.: *The Scientific Revolution in Medicine*, London 1979
- Zedner, L.: *Women, Crime, and Custody in Victorian England*, Oxford 1991